

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Σεπτέμβριος 2003 • τεύχος 114 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Σεπτέμβριος 2003
τεύχος 114 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος

ύποκ. 132 άριθ. λογαριασμού

401740-48 (παρακαλούμε νά

αναγράφεται τό όνομα του

καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Άθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχού

Στυμφαλίας 8,

Περιστέρη, τηλ. 210-5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Μαρίνα Κόντη, Τά ψάρια του Άγιου Μαυρικίου ...5	
Άγγελος Έλεφάντης, «Άποκλειομένων των φρυγάνων»	7
Βασίλης Ζουναλής, Παλιές και νέες «ρόζ ιστορίες» των «ρόζ σελίδων»	9
Σταύρος Λιβαδάς, Ό πράσιнос άνάτερος του...μαύρου χρυσού	12

Άγγελος Έλεφάντης, Ένας άλλος κόσμος είναι έφικτός; Ίσως, έφόσον	15
Άλέξης Ηρακλείδης, Οί λόγοι διατήρησης των έλληνικών στερεοτύπων για την Τουρκία και τους Τούρκους	18
Άγγελος Έλεφάντης, Θέλουμε πράσινο, πολύ πράσινο. Άλλά ποῦ θά τό φυτέψουμε;	22
Γιώργος Σταθάκης, Τό τέλος του Σχεδίου Μάρσαλ: Φθινόπωρο του '49	25
Roger Chartier, Ό κόσμος ως άναπαράσταση	33

Γιώργος Ηλιόπουλος, Κοσμάς Ψυχοπαίδης. Χέγκελ. Άπό τά πρώτα πολιτικά κείμενα στή φαινομενολογία του πνεύματος	44
Άγγελος Έλεφάντης, Έλληνες κρατούμενοι στό Νταχάου. Μαρτυρία: Δημήτρη Σωτηριάδη	49

Έξώφυλλο: Δημήτρης Κοκκινίδης, *Μαθήτριες*, 1958.

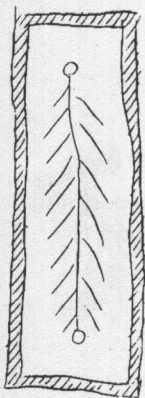
Τά ψάρια τοῦ Ἀγίου Μαυρικίου

Ἡ ἀ ξεκινήσω μιὰ διατριβή μέ θέμα: «Οἱ ψυχωφελεῖς ιδιότητες τῶν ψαριῶν. Τό παράδειγμα τοῦ Ἀγίου Μαυρικίου». Τελειώνοντάς την, σέ τρία χρόνια τό πολύ, θά ἀποκτήσω ἐργασία διότι θά διδάξω αὐτό τό θέμα σέ τμήμα πού σίγουρα μέχρι τότε θά ἔχει δημιουργηθεῖ ἢ σέ κάποιο διατμηματικό μεταπτυχιακό πρόγραμμα, ἄς ποῦμε τοῦ ΤΕΙ Ἰχθυολογίας καί τοῦ Τμήματος Ψυχολογίας τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν. Ἐπειδή δέν ἔχω καί πολύ χρόνο γιά χάσιμο, ἀποφάσισα νά τό ἀνακοινώσω δημοσίως «τώρα πού γυρίζει» καί ἡ κυβέρνηση ἀποφάσισε τήν ἴδρυση δύο ἀκόμα νέων πανεπιστημίων καί περίπου δέκα νέων τμημάτων. Στήν ἐπόμενη ἴδρυση φαντάζομαι ὅτι θά περιλαμβάνεται, ἐκτός τοῦ τμήματος Ἐπιστήμη τῆς Φαροφυλάξεως, πού τόσο «γοητεύει» τόν φίλο Νίκο Θεοτοκά, καί τό τμήμα πού μέ ἐνδιαφέρει: *Κοινωνική Ψυχολογία καί φαροφαγία* ἢ κάπως ἔτσι.

Γιά νά ξαναγυρίσω στό θέμα τῆς διατριβῆς μου, τήν ιδέα μου τήν ἔδωσε ἡ ἔρευνα πού ἔκανε διάσημος ἀμερικανός καθηγητής τῆς ψυχολογίας ὀνόματι Ἔντريان Ρέιν. Αὐτός ὁ σπουδαῖος, ὡς φαίνεται, ἐπιστήμονας ἀποφάσισε νά μελετήσῃ τήν ἐγκληματική συμπεριφορά τῶν ἐφήβων ἀπό βιολογική σκοπιά· τοῦ πῆρε κάμποσα χρόνια, 25 τόν ἀριθμό. Ὑπέθεσε ὅτι τά παιδιά πού τρέφονται σωστά στήν ἡλικία τῶν 3 χρόνων καί ἰδίως μέ ψάρια, σαργούς, μπαρμπούνια, κοκκινόψαρα, συναγρίδες κ.λπ. δέν θά ἐκδηλώσουν ἀντικοινωνική συμπεριφορά στήν ἡλικία τῶν 17 οὔτε ἐγκληματική συμπεριφορά στήν ἡλικία τῶν 23 χρόνων. Πῆρε λοιπόν καμιά ἑκατοστή παιδιά ἀπό τόν Ἅγιο Μαυρίκιο, καί ὄχι βέβαια ἀπό τή Βραζιλία ἄς ποῦμε, τά τάιζε μέ ψάρια καί ἄλλες ὠφέλιμες τροφές, τούς μάθαινε φαντάζομαι καί κανένα τραγουδάκι, τέλος πάντων τούς ἐξασφάλιζε ἕνα ἐμπλουτισμένο γνωστικά καί διατροφικά περιβάλλον, περίμενε καί καμιά δεκαπενταριά χρόνια καί διαπίστωσε τό ἐξῆς φοβερό: ὅτι τά παιδιά πού τρέφονταν ἐκλεκτά, δέν παρουσίαζαν βίαιη συμπεριφορά στήν ἐφηβεία!

Ἔστι δέ, Ἅγιος Μαυρίκιος, νῆσος «εἰς πλησίον ἀμμουδιάς», πού ἔλεγε καί ὁ Μπόστ, νῆσος τροπική καί παραμυθένια στόν Ἰνδικό Ὠκεανό ὅπου οἱ ἄνθρωποι ζοῦν ἡσυχά χωρίς ἐξάρσεις βίας· διότι πῶς νά βιαιοπραγήσεις καί νά ἐγκληματήσεις ὅταν ζεῖς σέ ἕναν παράδεισο; Δέν ξέρω, θά τό ἐρευνήσω κι αὐτό.

Ὁ διάσημος ψυχολόγος θεώρησε λοιπόν ὅτι ἡ παραβατική συμπεριφορά τῶν ἐφήβων ἔχει νά κάνει καί μέ διατροφικούς παράγοντες. Οἱ σπουδαῖες ιδιότητες τῶν ψαριῶν συνέβαλαν τά μέγιστα στή μή ἐκδήλωση ἐγκληματικῶν

ἐνεργειῶν. Ἐπειδὴ δὲν γίνεται λόγος γιὰ κοινωνικά καὶ οἰκονομικά αἷτια τῆς ἐγκληματικότητας, κάτι αὐτονόητο βέβαια, ἐγὼ ἀποφάσισα νὰ ἐρευνήσω τὸ αὐτονόητο, ὅπως ἐξάλλου γίνεται σήμερα στὶς περισσότερες διατριβές, καὶ νὰ «τῆ βγῶ» καὶ στὸν κ. Ρεῖν, ἀποδεικνύοντας ὅτι π.χ. τὰ Μαυρικιόπουλα δὲν θὰ ἐγκληματοῦσαν εἴτε ψάρια ἔτρωγαν εἴτε σπανακόρυζο.

Βέβαια τὰ διδακτικά ἀπὸ μιά τέτοια ἀνακάλυψη, ἰδίως γιὰ τὴν Ἑλλάδα, εἶναι προφανῆ:

α) Θὰ προστεθεῖ ὁσονούπω ἄλλη μία συγκλονιστικὴ εἰδικότητα στὰ ἑλληνικά πανεπιστήμια πού κανεὶς προηγουμένως δὲν εἶχε σκεφτεῖ. Χρήματα γιὰ νὰ ἐπιβιώσει τὸ τμήμα θὰ βρεθοῦν, π.χ. ἀπὸ τὴν ἔνωση ἰχθυοπαραγωγῶν Ἑλλάδος. Ἐνδεχομένως τὸ ἴδιο τὸ τμήμα, νὰ κάνει τὴ δική του ἐπιχείρηση παραγωγῆς ψαριῶν — ἢ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τῶν πανεπιστημίων ἐνθαρρύνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὴν κυβέρνηση. Πολύ πρωτότυπο θὰ ἦταν δίπλα στὸ κεντρικὸ ἀμφιθέατρο νὰ λειτουργεῖ διβάρι ὅπου θὰ καλλιεργοῦνται κεφαλόπουλα ἢ μουρμουῖρες.

β) Θὰ ἀνέβει ἡ ζήτηση τῶν ψαριῶν (εὐτυχῶς προετοιμασμένοι εἴμαστε λόγω ἰχθυοτροφείων — πού νὰ βρεῖς ψάρια πελάγους...)

γ) Προτείνω, ἐπίσης, ὅσον ἀφορᾷ τὸν «ἐπιτυχημένο» θεσμό τοῦ ὁλοήμερου νηπιαγωγείου καὶ δημοτικοῦ, νὰ ἐξεταστεῖ ἡ περίπτωση προσφορᾶς γεύματος μὲ ποικιλία ψαριῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μπορεῖ καὶ νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἀντικοινωνικὲς συμπεριφορές τῶν μαθητῶν — Ἑλλήνων καὶ ξένων. Ἄσε πού εἶναι πολλαπλῶς χρησιμότερο τὸ νὰ βλέπεις μιά τσιπούρα ψητῆ ἀπὸ τίς κυλινδρικές ψαροκροκέτες τῶν φάστ φούντ.

Πόσα διδακτικά συμπεράσματα βγαίνουν ἀπὸ τίς ἔρευνες! Εὐτυχῶς πού υπάρχουν καὶ οἱ ἀμερικανοί, κυρίως, ἐπιστήμονες καὶ μᾶς δίνουν ἰδέες ἐμπλουτισμοῦ καὶ διεύρυνσης τῶν ἐπιστημονικῶν πεδίων, ἰδέες πού θὰ μπορούσαν νὰ ἐμπνεύσουν — καὶ τὸ κάνουν ἄλλωστε — ὅσους χαράσσουν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα, ἔτσι ὥστε νὰ κάνουν θαύματα. Ὅπως τὸ θαῦμα στὴν Κανά μὲ τὸ ψάρι πού, ἀπὸ ἓνα πού ἦταν, ἔγινε χιλιάδες γιὰ νὰ χορτάσουν τόσο νοματαῖοι...

Τώρα, μετὰ ἀπ' αὐτά, ἴσως ἀναρωτηθεῖτε τί σχέση ἔχουν τελικά τὰ ψάρια μὲ τὴν ἐγκληματικότητα. Μά, στὴν ἐποχὴ μας, ὅπως διατρανώνεται πανταχόθεν, ὑπάρχει σχέση μεταξύ φάντη καὶ ρετσίνολαδου. Πόσο μᾶλλον μετὰξὺ ἰχθυελαίου καὶ ἐκπαίδευσης. Καὶ προσθέτοντας μιά νότα ἀγωνιστικὴ στὶς σχετικὲς προεκλογικὲς ἐξαγγελίες τῆς κυβέρνησης βροντοφωνάζω: Ζήτω τὰ ψάρια! Κάτω τὰ δολώματα!

Μαρίνα Κόντη

«Ἀποκλειομένων τῶν φρυγάνων»

Μά τί πάει νά κάνει ἡ κυβέρνηση μέ τόν νέο νόμο περί δασῶν; Τί εἶναι αὐτό τό νέο φροῦτο περί ἀποχαρακτηρισμοῦ δασικῆς ἐκτάσεως ἐφ' ὅσον αὐτή εἶναι μικρότερη ἀπό 3 στρέμματα καί τά δασοπονικά εἶδη πού φέρεי καλύπτουν λιγότερο ἀπό τό 25% τῆς ἔκτασης; Οἱ εἰδικοί, ἀλλά καί τά κόμμα-τα τῆς ἀντιπολίτευσης, θεωροῦν τό νέο νόμο καί δασοκτόνο καί ἀντισυνταγματικό. Ἐάν εὐσταθοῦν οἱ χαρακτηρισμοί αὐτοί —καί εὐσταθοῦν— τότε ἡ κυβέρνηση ἀφ' ἐνός παραβιάζει τόν καταστατικό χάρτη τῆς χώρας, ὅπερ ὑψιστο θεσμικό ὀλίστημα, ἀφ' ἑτέρου ὁ περί δασοκτονίας ψόγος τῆς ἀποδίδει ὑψηλῆς ποιότητας ἀντικοινωνικά εὔσημα. Ἀλλά οἱ ἄνθρωποι αὐτοί πράγματι διακατέχονται ἀπό μίσος ἢ περιφρόνηση γιά τό δάσος; Αὐτά εἶναι τά ἐλατήρια τῆς πράξης τους;

Ἐάν δοῦμε κατ' ἀρχήν τά δεδομένα. Σύμφωνα μέ τό νομοσχέδιο, προκειμένου μιά ἔκταση νά χαρακτηρισθεῖ δάσος ἢ δασική πρέπει νά φέρει «δασοπονικά εἶδη ἀποκλειομένων τῶν φρυγάνων», «νά ἔχει ἔκταση τουλάχιστον 3 στρεμμάτων» καί «τά δασοπονικά εἶδη πού φέρει νά καλύπτουν τό 25% τῆς ἔκτασης». Μέ βάση αὐτές τίς προδιαγραφές —πού δέν διαλαμβάνονται στό Σύνταγμα— ἀνακύπτουν κατ' ἀρχήν ὀρισμένα πραγματολογικῆς φύσεως ἐρωτήματα, ὅπως:

— Ἄν ἡ «ἔκταση» δέν εἶναι 3 στρέμματα ἀλλά 2,98; «Δέν μπαίνει στή Βουλή;»

— Ἐάν τά δασοπονικά εἶδη δέν καλύπτουν τό 25% ἀλλά τό 24,8% ἔχασε; Κι ἐκεῖνη πού φέρει 25,1% δασοπονικά εἶδη εἶναι ποιοτικῶς ἄλλο σόι ἔκταση;

— Καί ποιές εἶναι ἐκεῖνες οἱ ἀμερόληπτες διαδικασίες πού θά καταμετρήσουν ἐπακριβῶς πόσα εἶναι «τά ἄγρια φυτά μέ ξυλώδη κορμό» (πού λέει τό Σύνταγμα), διαδικασίες χωρίς «μέσα», πιέσεις, συναλλαγές καί λάθη;

— Καί ποιός ἐμποδίζει τόν ὁποιοδήποτε νά μπολιάσει ὀρισμένα ἄγρια φυτά, ὅπως οἱ γκορτζές (ἀγριοαχλαδιές) ἢ ἀγρελιές, τόσο συνηθισμένα στό ἐλληνικό τοπίο, νά τά ἡμερέψει ὥστε ν' ἀλλάξει ἡ μπακαλική τῆς καταμέτρησης; Μάλιστα, ἀφοῦ ἡ καταμέτρηση εἶναι αὐστηρῶς ἀριθμητική, θεωρητικά, δύο δένδρα σύν δύο δένδρα πλὴν καί ἡ ὑπό ἀποχαρακτηρισμό ἔκταση ἀποφιλώνεται διά νόμου ἐπιτυχῶς.

— Αὐτός ὥστόσο ὁ λογαριασμός στόν πόντο πού προβλέπει τό νομοσχέδιο δέν εἶναι ταυτόχρονα μιά ἔμμεση, ἄν ὄχι ἠθική αὐτουργία, τουλάχιστον μιά

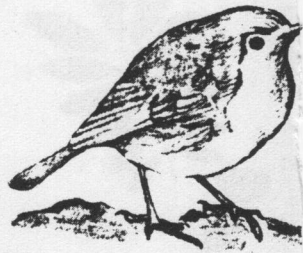

ἐξώθηση γιὰ ἐμπρησμό, ξύλευση, χτήσιμο κ.λπ. ὥστε «ἡ δασική ἔκταση» ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπό λίγα ἐνοχλητικά τετραγωνικά καί λίγα δένδρα γιὰ νά μπορέσει ν' ἀποχαρακτηρισθεῖ;

Σύμφωνα μέ τούς δασολόγους, οἱ ἐκτάσεις πού μποροῦν νά ἀποχαρακτηρισθοῦν ἀνέρχονται σέ 25 ἑκατ. στρέμματα, πού μαζί μέ τά 16 ἑκατ. στρέμματα χορτολιβαδικές ἐκτάσεις, προοριζόμενες γιὰ ἔργα ἀνάπτυξης (βιομηχανίες, ἔργα κοινῆς ὠφέλειας, πολιτισμοῦ κ.λπ.) μᾶς κάνουν συνολικά 40 ἑκ. στρέμματα. Τό σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι αὐτά τά 40 ἑκ. στρέμματα, ἢ ἔστω τά 25 ἑκ., εἶναι ὁ κατ' ἀρχήν χῶρος ἐπέκτασης τοῦ δάσους. Τό δάσος δέν ἐπεκτείνεται μέσα στό ἤδη ὑφιστάμενο δάσος, ἀλλά στήν ἡμιδάσωμένη περίξ ἔκταση, καί, κυρίως, στίς ὀνομαζόμενες δασικές ἐκτάσεις, αὐτές ἀκριβῶς πού τό νομοσχέδιο ἐπιδιώκει νά ἀποχαρακτηρίσει καί ἐντέλει νά ἀποδώσει στήν ἐλεύθερη οἰκιστική, βιομηχανική ἢ γεωργική δραστηριότητα. "Αν οἱ ἐκτάσεις αὐτές, οἱ ἄγριες γαῖες, δέν τύχουν τῆς εἰδικῆς καί αὐστηρῆς προστασίας πού προβλέπει τό Σύνταγμα, τότε εἶναι σά νά ὀρίζεται μέ ἀνθρώπινο νόμο ὅτι τά ὅρια τοῦ δάσους εἶναι αὐτά πού σήμερα εἶναι, οὔτε πόντο παραπάνω οὔτε δένδρο παραπάνω. Καταργεῖται ἔτσι διά νόμου ὁ φυσικός νόμος τῆς «αὐθόρμητης» καί δυναμικῆς ἀνάπτυξης τοῦ δάσους. Σέ μιά χώρα, ὅπως ἡ Ἑλλάδα, ὅπου τά δάση ἔχουν ιδιαίτερα περιορισθεῖ, ὅπου ὀλόκληρα βουνά καί ὄρη ἔχουν ἀπερημωθεῖ κι ἔχουν ἀποδοθεῖ, γιὰ τά ὑπόλοιπα, στή διαδικασία τῆς διάβρωσης πού στέλνει ἑκατομμύρια κυβικά μέτρα χῶματος στή θάλασσα, σέ μιά χώρα ἐκ φύσεως ἀνυδρῆ καί ξερική, σ' αὐτή τήν «ὀλόμαυρη ράχη» οἱ σημερινοί πολιτικοί διαχειριστές τῆς ἀποφάσισαν ὅτι δάσος stop. Καί μάλιστα ὅταν ὁ κατ' ὕλην πολιτικός προϊστάμενος φέρει τό ὄνομα «δρύς», γενική τῆς δρυός, πού ἐκτός ἀπό βελανιδιά σημαίνει γενικότερα δέντρο. "Αν ὅμως κατά τόν «δρύ» τά δένδρα stop —στήν καλύτερη περίπτωση νά μείνουν ὅσα ὑπάρχουν—, μή δυνάμενα νά ἐπεκταθοῦν ἐλλείψει φυσικῆς ἐκτάσεως, τότε καί τά ὑπάρχοντα ὅλο καί θά λιγосτεύουν, μέ τόν καιρό θά γίνονται «δασικές ἐκτάσεις» ἀραιοδενδροφυτευμένες, μέ λιγότερο ἀπό 25% «ἄγρια φυτά ξυλώδους κορμοῦ», ἔτοιμα κι αὐτά νά ἀποχαρακτηρισθοῦν καί ν' ἀποδοθοῦν σέ δραστηριότητες οἰκιστικές, γεωργικές, βιομηχανικές ἢ ὅ,τι ἄλλο ὁ ἰδιοκτήτης τῆς γῆς ἀποφασίσει, καθόσον ὁ ἰδιοκτήτης ἔχει πλήρη ἐξουσία νομῆς καί χρήσεως στό χωράφι του, δικό του εἶναι ὅ,τι θέλει τό κάνει.

Μά ὁ κ. Δρύς οἱ σύν αὐτῶν καί περί αὐτόν ἐμφοροῦνται ἀπό τά ἀντικεινώνικα αἰσθήματα δασοκτονίας; Κάθε ἄλλο. "Ανθρωποὶ εἶναι κι αὐτοί, πρᾶσίνου μάλιστα περιβολῆς καί στολῆς, κι ὅπως ὅλοι οἱ σημερινοί ἄνθρωποι

ἀγαπᾶνε τό δάσος, ἀγαπᾶνε τό πράσινο, λατρεύουν τά δένδρα. Λατρεύουν τά δένδρα, ἀλλά περισσότερο ἀπό τά δένδρα λατρεύουν τά πρώην δένδρα, ἐκεῖνα πού θά ἔχουν τήν καλωσύνη νά παραχωρήσουν τόν τόπο τους στό χρῆμα, στήν οἰκοδομή.

Ἄπ' αὐτή τήν ἀποψη, χωρίς νά ἔχουν ἄλλη ἀποψη, δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπό ἐκεῖνο πού ἔκαναν οἱ «παραδοσιακοί» οἰκιστές μετατρέποντας διά τῆς πυρᾶς τά δάση σέ βοσκότοπους καί χωράφια, δέν κάνουν τίποτ' ἄλλο ἀπ' αὐτό πού ἔκαναν οἱ μεταπολεμικοί ἄνθρωποι, οἱ ὑψηλά ἰστάμενοι καί οἱ χαμηλά ἰδρωκοποῦντες γιά νά ἐπιζήσουν καί νά πλουτίσουν: ἀναθέρμανσις τῆς οἰκονομίας διά τῆς οἰκοδομῆς. Ἡ οἰκοδομή (μαζί μέ τόν πολιτισμό) εἶναι ἡ βαριά βιομηχανία τῆς Ἑλλάδος, ὁ ἀναπτυξιακός μοχλός, αὐτή φέρνει καί πολλαπλασιάζει τό εὐκολο χρῆμα, τόν πλοῦτο. Τό χρῆμα δέν εἶναι ἀμαρτία ἀντίθετα. Αὐτή εἶναι ἡ μόνη «φιλοσοφία» τῶν κρατούντων καί τῶν κρατουμένων, σέ μέρες μάλιστα ἐλεύθερου καί σκληροῦ ἀνταγωνισμοῦ. Κι ὕστερα;

Ὑστερα,

Γιάννη, γιατί ἔκοψες τό δένδρο,

γιατί, γιατί;

Ἄέρας θά 'ναι, λέει ὁ Γιάννης

καί περπατεῖ

ἔλεγε τό ἀναγνωστικό τοῦ δημοτικοῦ, ἤδη ἀπό τό μεσοπόλεμο. Καί ξέρουμε ὅτι, παρά τόν σχολικό φρονηματισμό, ὁ Γιάννης περπάτησε πολύ, παρά πολύ, κόβοντας, καίγοντας καί χτίζοντας δάσος. Ἄλλωστε σέ φρύγανα θά κτίσουν οἱ νέοι οἰκιστές: «ἀποκλειομένων τῶν φρυγάνων», λέει τό νομοσχέδιο.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Παλιές καί νέες «ρόζ ἱστορίες» τῶν «ρόζ σελίδων»

Ἡ Καθημερινή (24 Σεπτεμβρίου), καί ὄχι μόνον, ἐπισημαίνει στό οἰκονομικό της ἔνθετο, στίς ρόζ σελίδες της, πώς «μόνον 1 στά 3 εὐρώ» τῶν ἀντληθέντων ἀπό τίς εἰσηγμένες ἐταιρεῖες στό Χρηματιστήριο Ἀξιῶν Ἀθηνῶν, τοποθετήθηκε σέ ἐπενδύσεις. Ἀπορία: γιατί μᾶς πέφτει λίγο τό ὅτι 1 στά 3 εὐρώ δαπανήθηκαν γιά παραγωγικές ἐπενδύσεις; Γιατί εἶναι λίγα τά

6,4 δισ. εὐρώ πού δαπανήθηκαν γιά παραγωγικές ἐπενδύσεις; (Από τά 19,2 δισ. εὐρώ πού εἰσέρευσαν στά ταμεία τῶν ἐκδοτριῶν ἐταιρειῶν τήν τετραετία 1999-2002 δαπανήθηκαν γιά ἐπενδύσεις 6,4 δισ. εὐρώ). Πόθεν δικαιολογεῖται ἡ χρήση τοῦ ἐπιρρήματος «μόνον»; Ὅσο κι ἂν ἔφαξα, ἀπάντηση δέν πῆρα, οὔτε ἀπό τό ἐν λόγῳ ἄρθρο, οὔτε ἀπό τή συναφή ἀρθρογραφία ἄλλων ρόζ σελίδων ἐκτός αὐτῶν τῆς Καθημερινῆς.

Ἡ ἀποκάλυψη ὅτι «μόνον 1 στά 3 εὐρώ» ἐπενδύθηκαν μᾶλλον συγκαλύπτει, ἀδέξια καί ἀθέλγητα, αὐτό πού, ἂν καί παραμένει ὀλοφάνερο, ἔχει χάσει τήν ἐπικαιρότητα του: τό σύνολο τῶν ἀντληθέντων κεφαλαίων ἀπό τό ΧΑΑ τήν τετραετία 1999-2002 καί κυρίως τή διετία 1999-2000 ἦταν ἐκτός καί πέραν πάσης προσδοκίας ἀκόμη καί γιά τίς εἰσηγμένες ἐταιρεῖες. Οἱ ἀριθμοί μιλοῦν ἀπό μόνοι τους: τήν πενταετία 1994-1998 ὁ ρυθμός ἀντλησης κεφαλαίων ἀπό τό ΧΑΑ ἦταν περίπου 1 δισ. εὐρώ ἀνά ἔτος, ἐκτινάχθηκε στά 12(!) δισ. εὐρώ ἀνά ἔτος, στή διετία 1999-2000, γιά νά ξαναπέσει στά 1,35 δισ. εὐρώ ἀνά ἔτος, στή διετία 2001-2002. Τό 1 ἀπό τά 3 εὐρώ πού ἀντλήθηκαν εἶναι ὑπέρμετρα πολύ σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς γιά τά κιλά μας.

Ἄν καί παραμένει ζητούμενη ἡ ἀξιολόγηση τῶν παραγωγικῶν ἐπενδύσεων πού πραγματοποιήθηκαν ἀπό τίς εἰσηγμένες ἐταιρεῖες, εἶμαι σχεδόν βέβαιος ὅτι ὁ πακτωλός τῶν χρημάτων πού εἰσέρευσαν στά ταμεία τους τή διετία 1999-2000 ἐπέτρεψε περισσότερες τῶν ἀναγκαίων καί ἐνδεχομένως ὄχι ἐπαρκῶς αἰτιολογημένων ἐπενδύσεων. Ἐννοεῖται «ἀναγκαῖες» καί «αἰτιολογημένες» ἐπενδύσεις σύμφωνα μέ τά κριτήρια τῶν εἰσηγμένων ἐταιρειῶν κι ὄχι κάποια ἄλλα κριτήρια, ἐκτός καπιταλιστικῆς ἀτζέντας καί γι' αὐτό ἐκτός συζητήσεως σήμερα. Ἄν, μάλιστα, δέν ἀποδώσουν τά ἀναμενόμενα τά κεφάλαια πού ἐπενδύθηκαν θά ἐπιδεινωθεῖ ἡ ἤδη ἀπαράδεκτη κατάσταση στό μέτωπο τῆς ἀνεργίας, θά εἶναι σέ βάρος ὅλων μας. Βέβαια, ὅσοι πῆραν κάποιο μερίδιο ἀπό τά ἐπενδυθέντα 6,4 δισ. εὐρώ, εἴτε ὡς προμηθευτές εἴτε ὡς μηχανικοί εἴτε ὡς ἐργαζόμενοι γενικῶς στήν ὑλοποίηση καί λειτουργία αὐτῶν τῶν ἐπενδύσεων ὠφελήθηκαν καί ὠφελοῦνται. Ὅπως ἄλλωστε ὠφελήθηκαν, καταχρηστικῶς καί ὑπέρμετρα αὐτοί, ὅσοι κατάφεραν καί καρπώθηκαν τίς «συνήθειες» ὑπερτιμολογήσεις τῶν ἐπενδύσεων.

Τό κύριο ζήτημα δέν εἶναι ἡ δῆθεν ἔνδεια ἐπενδύσεων ἀπό τίς εἰσηγμένες στό ΧΑΑ ἐταιρεῖες, ἀλλά ἡ ἔνδεια τῶν ὑπολοίπων πού ξέμειναν ἀπό κεφάλαια μιά καί οἱ εἰσηγμένες βούτηξαν τόσο πολύ χρῆμα ἀπό τήν ἀγορά ἀκυρώνοντας πολλές ἄλλες —ἐνδεχομένως πιό ἀναγκαῖες— ἐπενδύσεις.

Τό ποτάμι δέν γυρίζει πίσω. Οἱ βλαβερές συνέπειες τῆς κατακόρυφης ἀνόδου καί τῆς παταγώδους πτώσης τῆς ἐγχώριας χρηματιστηριακῆς ἀγορᾶς, οἱ «φοῦσκες» τοῦ ΧΑΑ, ὁ ἰδεολογικός ἄνεμος πού σάρωσε τά μυαλά ἑκατοντάδων χιλιάδων συμπατριω-

τῶν μας καί τίς τσέπες τους (πολλοί ἔχασαν ὄχι μόνον ὅσα χρήματα εἶχαν ἀλλά κι αὐτά πού δανείστηκαν καί χρωστοῦν ἀκόμη), τό ἰδεολόγημα τοῦ «λαϊκοῦ καπιταλισμοῦ» μέσω ΧΑΑ, μᾶς βαραίνουν καί θά μᾶς βαραίνουν.

Ἄς μὴν προσθέτουν, λοιπόν, νέα βάρη οἱ ἐπαγγελματίες δημοσιογράφοι τῆς χρηματιστηριακῆς ζωῆς τοῦ τόπου, πιστεύω ἐξ' ἀμελείας, μέ νέες «ρόζ ἱστορίες» στίς «ρόζ σελίδες» τους. Οἱ παλιές «ρόζ ἱστορίες» τῶν «ρόζ σελίδων», εἰδικά στίς χρονιές 1998-2000, μέ τά σχόλια καί τίς ἐμβριθεῖς ἀναλύσεις γιά τά «δυνατά χαρτιά», γιά τίς ἀποκλειστικές πληροφορίες καί τούς ψιθύρους περί «γενναίων ἐπιχειρηματικῶν κινήσεων» τοῦ ὀμίλου Χ, περί ἐξαγορῶν τοῦ α ἀπό τόν β, καί λοιπά σχετικά, ἔκαψαν πάρα πολλούς κι ὠφέλησαν παρά πολύ λίγους. Οἱ τωρινές «ρόζ ἱστορίες» τῶν «ρόζ σελίδων» καί ἐν προκειμένῳ αὐτές πού προκάλεσε καί θά προκαλέσει ἡ ἔκθεση γιά τή χρήση τῶν ἀντληθέντων κεφαλαίων ἀπό τό ΧΑΑ τήν τετραετία 1999-2002 ἄς ἀποστρέψουν γιά λίγο τό βλέμμα τους ἀπό τό «μόνον 1 εὐρώ στά 3» κι ἄς ἐστιάσουν τήν προσοχή τους στά ὑπόλοιπα «2 εὐρώ στά 3».

Ἀπό τά 19,2 δισ. εὐρώ (6,5 τρισ. δρχ.) πού εἰσέπραξαν οἱ ἐκδότριες ἐταιρεῖες τήν τετραετία 1999-2002 τά 6,4 δαπανήθηκαν γιά ἐπενδύσεις. Πρός τά πού διοχέτευσαν τά ὑπόλοιπα 12,8 δισ. εὐρώ; Περίπου 7 δισ. εὐρώ δαπανήθηκαν γιά ἐξαγορές καί περίπου 5,8 δισ. εὐρώ γιά κεφάλαια κίνησης καί μείωσης τραπεζικοῦ δανεισμοῦ τῶν ἐταιρειῶν. Τό ζουμί τῆς ὑπόθεσης βρίσκεται στίς ἐξαγορές, στά 7 δισ. εὐρώ, στό «1,1 εὐρώ στά 3».

Δέν εἶναι δυνατόν νά ἀνοίξουμε ἐδῶ τόν φάκελο αὐτῶν τῶν ἐξαγορῶν. Ὁ φάκελος εἶναι ὀγκώδης καί μᾶς λείπουν πάρα πολλά στοιχεῖα. Ἐπισημαίνουμε, ἀπλῶς, αὐτό πού εἶναι κοινό μυστικό: οἱ περισσότερες ἐξαγορές ἔγιναν σέ ἀδικοιολόγητα ὑψηλές τιμές, πολύ λίγοι κέρδισαν πάρα πολλά ἀπό πάρα πολλούς πού ἔχασαν. Ἀλλά τό πιό σημαντικό εἶναι οἱ συνέπειες αὐτῶν τῶν ἐξαγορῶν, ὁ οὐριος ἄνεμος πού προκάλεσαν οἱ πληροφορίες γιά τόσες καί τόσες ἐξαγορές —κυρίως στήν περίοδο 1998-2000—, ἕνας οὐριος ἄνεμος πού φούσκωσε τά πανιά τῶν μετοχῶν ὅσων ἐμπλέκονταν στό παιχνίδι τῶν ἐξαγορῶν κι ἔκανε περιζήτητα τά ὑπερτιμημένα χαρτιά τους. Αὐτός ὁ τρελός χορός τῶν ἐξαγορῶν ἔχει σήμερα κοπάσει. Τό ἄν θά ξαναρχίσει μᾶς εἶναι ἄγνωστο. Τό ΧΑΑ φυτοζωεῖ.

Υ.Γ. Οἱ «ρόζ ἱστορίες» παραπέμπουν σέ ἐρωτικές ἱστορίες, κουτσομπολιά καί λαθρογαμικές μυθοπλασίες. Οἱ «ρόζ σελίδες» παραπέμπουν στήν πλημμυρίδα τῆς ἔντυπης καί ἠλεκτρονικῆς οικονομικῆς ὕλης. Οἱ «ρόζ ἱστορίες» τῶν «ρόζ σελίδων» εἶναι ἀέρας κοπανιστός, ὅπως καί πολλές ἀπό τίς παραπάνω ἐξαγορές.

Βασίλης Ζουναλής

Ὁ πράσινος ἀνώτερος τοῦ...μαύρου χρυσοῦ

Εκτεταμένη νοθεία στά καύσιμα, πού διακινοῦνται στήν Ἑλλάδα, ἀπέκάλυψε ἔρευνα τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε στά ΝΕΑ τῆς 29ης Σεπτεμβρίου.

Ἐνδεικτικό τῆς ἔκτασης τοῦ φαινομένου ἡ (μετριοπαθῆς) ἐκτίμηση τῆς ἔρευνας πώς οἱ διαφεύγοντες ἐτησίως δασμοί, ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς νοθείας, ἀνέρχονται σέ τρία δισ. εὐρώ. Ὁ ἐστὶ μεθερμηνευόμενον, σέ ἀπλά νεοελληνικά, 1 τρισεκατομμύριο δραχμές —καλά διαβάσατε— φοροδιαφυγή καί παράνομος, «μαῦρος», (σάν καί τό ἀρχικό χρῶμα τοῦ πετρελαίου, πού διακινεῖται) πλουτισμός.

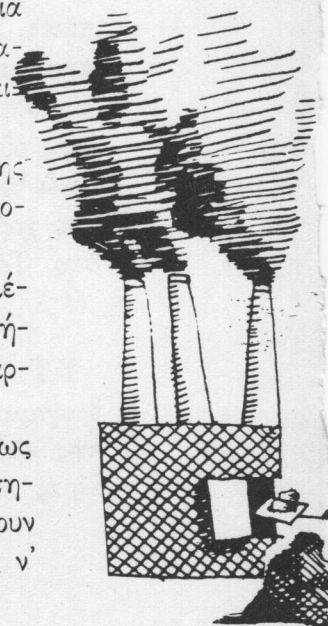
Σύμφωνα μέ τήν ἔρευνα ἡ νοθεία συνίσταται κατά κύριο λόγο στή διοχέτευση στήν ἀγορά μαύρου — χαμηλοῦ δασμοῦ — πετρελαίου ναυτιλίας, κόστους 0,15€ τό λίτρο — ἢ — κόκκινου, πετρελαίου θέρμανσης — τιμῆς 0,30€ τό λίτρο— ὡς πράσινου, πετρελαίου κίνησης — μέ τιμή διάθεσης στόν καταναλωτή 0,70€ τό λίτρο.

Μήν νομίζετε ὅμως πώς πρόκειται γιά μιά δουλειά εὐκολή...κατά τήν ὁποία βγαίνει ἄφθονο τό χρῆμα, χωρίς κόπο. Μπορεῖ ἡ ἐπιχείρηση νά μήν εἶναι ἐντάσεως κεφαλαίου, οὔτε νά προϋποθέτει ὑψηλή τεχνολογία. Ὅπως κάθε ἐπιτυχῆς παραγωγική δραστηριότητα ὅμως ἀπαιτεῖ ἐκτεταμένη συνέργεια καί συνεργασία κράτους καί ἰδιωτῶν καί μολονότι δέν τῆς φαίνεται ἐνσωματώνει σημαντικό νόου χάου, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τή διαδικασία καί τό τῆς μινγκ ὑλοποίησης αὐτῆς τῆς συνέργειας-συνεργασίας.

Γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτή ἡ πλέον προσοδοφόρος ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ἀλλαγὴ χρώματος προϊόντος — ἓνα τρισ. δραχμές παράνομο κέρδος— χρειάζονται ἀλληλοδιαδόχως καί κατά σειρά:

— Νά φορτωθεῖ στά διύλιστήρια — χωρίς ἔλεγχο προορισμοῦ — ἐνδεχομένως καί ποσότητας — μαῦρο πετρέλαιο ναυτιλίας ἢ — πάλι ἀπό τά διύλιστήρια — κόκκινο πετρέλαιο θέρμανσης, μέ ἐν πολλοῖς ἄγνωστους καί ἀνύπαρκτους παραλῆπτες...

— Νά μεταφορτωθεῖ αὐτό τό πετρέλαιο κατά μυστήριο τρόπο — συνήθως λίγο ἔξω ἀπό τό λιμάνι — σέ μικρότερα, ἀγνώστων στοιχείων καί ἰδιοκτητῶν πλοίαρια διακίνησης καυσίμων. Αὐτά μέ τή σειρά τους τό ξαναφέρνουν ἤσυχα-ἤσυχα καί λάθρα στό λιμάνι καί τό διοχετεύουν, χωρίς πάλι κανεῖς ν'

ἀντιληφθεῖ τό παραμικρό σέ βυτιοφόρα αὐτοκίνητα πού περιμένουν ἐκεῖ μέ τίς ὥρες, χωρίς κανένας νά ἐνδιαφερθεῖ γιά τήν ὕπαρξή τους. Αὐτά πλέον τό διακινοῦν πρός ἄγνωστους παραλήπτες καί προορισμούς...

Ὅδεῦε στήν κατανάλωση; Καί πῶς;

Μή διάζετε! Ὁ κύκλος παραγωγῆς δέν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ. Μήν νομίζετε πῶς βγαίνει τόσο εὐκόλα τό φράγκο....

Γιά τή συνέχιση τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος λοιπόν:

— Ἔχουν στηθεῖ σέ δύο χιλιάδες καί πλέον σημεῖα —καί μιλάμε μόνο γιά τό Λεκανοπέδιο— (παράνομες;) δεξαμενές καί ἐργαστήρια, γιά νά πραγματοποιήσουν τήν πλέον σημαντική ἀπό πλευρᾶς προστιθέμενης ἀξίας διαδικασία. Ν' ἀποχρωματίσουν τό πετρέλαιο καί ἀπό μαῦρο τῆς ναυτιλίας — ἀξίας 0,15€ τό λίτρο — ἤ κόκκινο τῆς θέρμανσης — ἀξίας 0,30€ τό λίτρο, νά τό ἀποκαθάρουν, νά τό ξανακάνουν πράσινο. Ἄχραντο καί ἀμόλυντο βγαίνει ἀπό τά ἐργαστήρια, ἔτοιμο πλέον νά πωληθεῖ στήν ἀγορά ἔναντι 0,70€ τό λίτρο.

— Χρειάζεται μόνο γι' αὐτό τό ἀποφασιστικό βῆμα τῆς διάθεσης στήν ἀγορά νά μεσολαβήσουν οἱ συνάδελφοι τοῦ κ. Μακρυβέλιου —, εἶναι ὁ πρόεδρος τῶν βενζινοπωλῶν — ὥστε ἀπό τά πρατήρια ὑγρῶν καυσίμων νά διοχετευθεῖ πρός χρήση σέ φορτηγατζῆδες, ταξιτζῆδες καί λοιπές φορολογικῶς νομοταγεῖς δυνάμεις...

Καί γιά νά ὀλοκληρωθεῖ... ὁμαλά αὐτή ἡ τελευταία συναλλακτική σχέση, χρειάζεται νά ἔναι ἀνεξέλεγκτες οἱ ποσότητες πετρελαίου πού ἀγοράζονται καί πωλιοῦνται ἀπό τά βενζινάδικα. Νά μήν μετρίεται τί μπαίνει καί τί βγαίνει ἀπό τό μαγαζί. Τό κατανοήσαμε αὐτό παρακολουθώντας τούς πρόσφατους, μέχρις ἐσχάτων, ἀγῶνες τῶν βενζινοπωλῶν κατά τῶν ἀντλιῶν, τῶν ἐφοδιασμένων μέ ταμειακές μηχανές...

— Ἐν τῇ ρύμη τοῦ λόγου παρασυρθῆκαμε σέ μιᾶ ἀνακρίβεια, τήν ὁποία καλό εἶναι νά ἐπανορθώσουμε.

Ἐναφέραμε πῶς τό πετρέλαιο παραδίδεται ἄχραντο —ἀμόλυντο— στήν κατανάλωση. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς τό πετρέλαιο διοχετεύεται πρός χρήση ἄσπιλο —ἀγνό, ὅπως περίπου βγαίνει ἀπό τή μάνα του— χωρίς νά ἔχουν μεσολαβήσει ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἐπεξεργασίες πού μέ πρόσχημα τήν καλύτερη διύλιση του ἀλλοιώνουν τή φύση του.

Μπορεῖ λοιπόν καί ἀποδίδει ἐξαπλάσια ὡς εἰκοσαπλάσια τῆς ἐπιτρεπόμενης, ποσότητα θείου στήν ἀτμόσφαιρα (ἐξαρτᾶται ἂν προέρχεται ἀπό πετρέλαιο θέρμανσης ἢ ναυτιλίας) καί ἀνάλογες ποσότητες αἰθάλης καί ἄλλων ἐπικίνδυνων γιά τήν ὑγεία οὐσιῶν.

Ἄναλογες βέβαια, ὅσον ἀφορᾶ τὴν παραγωγή καρκινογόνων καὶ ἐν γένει ἐπιβλαβῶν οὐσιῶν, εἶναι καὶ οἱ ἐπιδόσεις τῆς παράνομης ἀμόλυβδης βενζίνης πού διοχετεύεται ἄφθονη, ἐπίσης, στήν ἀγορά.

Γιὰ νά μὴν κουράσουμε τὸν ἀναγνώστη παραλείπουμε κάθε περαιτέρω ἀναφορά στήν ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα διαδικασία «ἀπὸ τὴν παραγωγή στήν κατανόληση» αὐτοῦ τοῦ προϊόντος, πλὴν μιᾶς ἀναγκαίας διευκρινήσεως.

Στὴν περίπτωση τῆς ἀμόλυβδης βενζίνης, σέ ἀντίθεση μέ ὅ,τι συμβαίνει στό πετρέλαιο, ἔχουμε νοθεῖα —προσθήκη ἄλλων ἐπικίνδυνων γιὰ τὴν υἰεῖα οὐσιῶν — γιὰ νά παραχθεῖ ἡ, ἀκριβότερη, σοῦπερ ἀμόλυβδη.

Τελευταῖα ὅμως πληθαίνουν οἱ περιπτώσεις τῶν οἰκολόγων βενζινοπωλῶν, πού διαθέτουν, ὡς σοῦπερ, ἀνόθευτη τὴν ἀπλή ἀμόλυβδη, ἀρκούμενοι στήν ἀβλαβή γιὰ τό περιβάλλον, ἀλλοίωση πρὸς τὰ πάνω μόνο τῆς τιμῆς της...

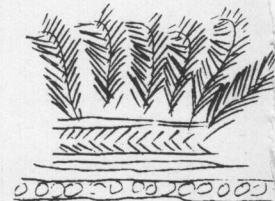
Κλείνω μέ τὴ διατύπωση δύο ἀποριῶν, ὅσον ἀφορᾶ τὴν κρατικὴ πολιτικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος.

Ἡ πρώτη ἀφορᾶ στὴ σπουδὴ πού ἐπέδειξε ὁ κ. Σημίτης νά ξαποστελεῖ τὸν κ. Κουλουρή ἅμα τῇ ὑπουργοποιήσει του, στίς λαϊκὲς γιὰ νά ἐλέγξει τίς τιμές στά κολοκυθάκια. Ἀποτέλεσμα ἦταν νά μὴν ἀντιληφθεῖ ὁ δαιμόνιος Σάιμον πὼς στίς ἱστοσελίδες τοῦ ὑπουργείου Ἀνάπτυξης του προβάλλονται ὡς «φτηνά πρατήρια» —πού πρέπει νά προτιμοῦν οἱ καταναλωτές— αὐτὰ πού καὶ πρωταγωνιστοῦν —σύμφωνα μέ τὴν ἔρευνα τοῦ ΕΜΠ— στὴ νοθεῖα τῶν καυσίμων.

Ἡ δεῦτερη ἀπορία μου ἔχει νά κάνει μέ τὴν κυβερνητικὴ πολιτικὴ ἐπὶ τῶν ἀποκρατικοποιήσεων. Θεωροῦσα ὡς τώρα (καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς ἔρευνας τῶν Νέων τό ἐπιβεβαιώνουν) πὼς ἡ ἐπιλογή ν' ἀποκρατικοποιηθεῖ πρῶτα ὁ κρατικὸς τζόγος (καζίνα κ.λπ.) ἀντὶ τῆς ἐνέργειας (ΕΛΠΕ κ.λπ.) ἦταν γιὰ τό μαῦρο-κόκκινο τῆς ρουλέτας εἶναι λιγότερο προσοδοφόρο ἀπὸ τό...οὔτε μαῦρο, οὔτε κόκκινο ἀλλὰ πράσινο, τοῦ πετρελαίου.

Ἐπομένως, ἂν κάτι ἔπρεπε νά δοθεῖ βορὰ στὸν ἀδηφάγο φιλελευθερισμὸ εἶναι ὁ τζόγος καὶ ὄχι τὰ...πετρέλαια.

Μέ ἔβρισκε σύμφωνο λοιπὸν ἡ σχετικὴ κρατικὴ πολιτικὴ, ὡς σήμερα, πού ἀκούω κάτι περίεργα γιὰ ἀποκρατικοποιήσεις κ.λπ. καὶ τῶν πετρελαίων... Θὰ ἴναι ὀλέθριο νά ἀλλάξει σήμερα αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ὅταν μάλιστα φαίνεται πὼς ὁ μοναδικὸς τρόπος νά ἐλέγξει τό κράτος τό ἕνα τρισ. τῶν διαφευγόντων δασμῶν τοῦ πετρελαίου (κοντὰ στό 9% τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ. ἐάν δέν κάνω λάθος) εἶναι νά γίνεῖ τό ἴδιο παραγωγὸς καὶ διακινητὴς του. Μόνον ἔτσι «τά χρήματά σου ξαναγυρίζουν σέ σένα»...

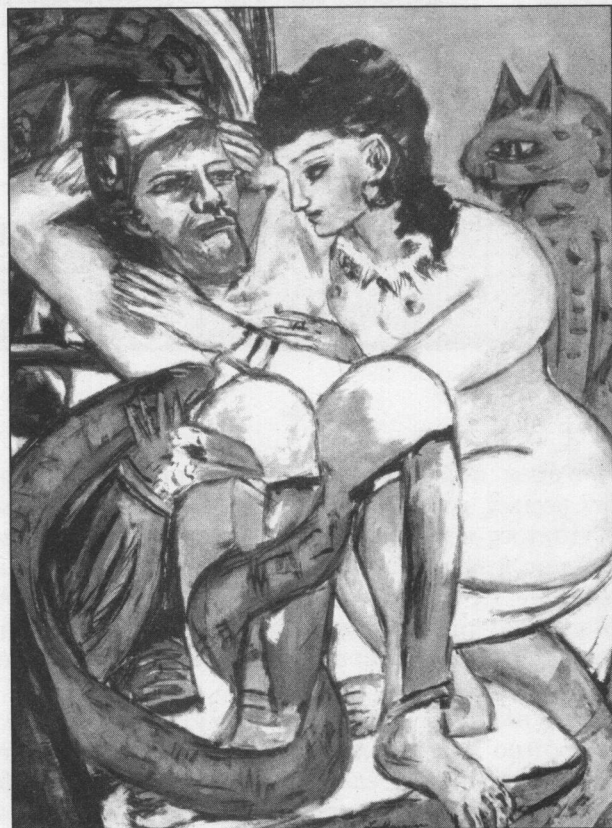

Σταῦρος Λιβαδάς

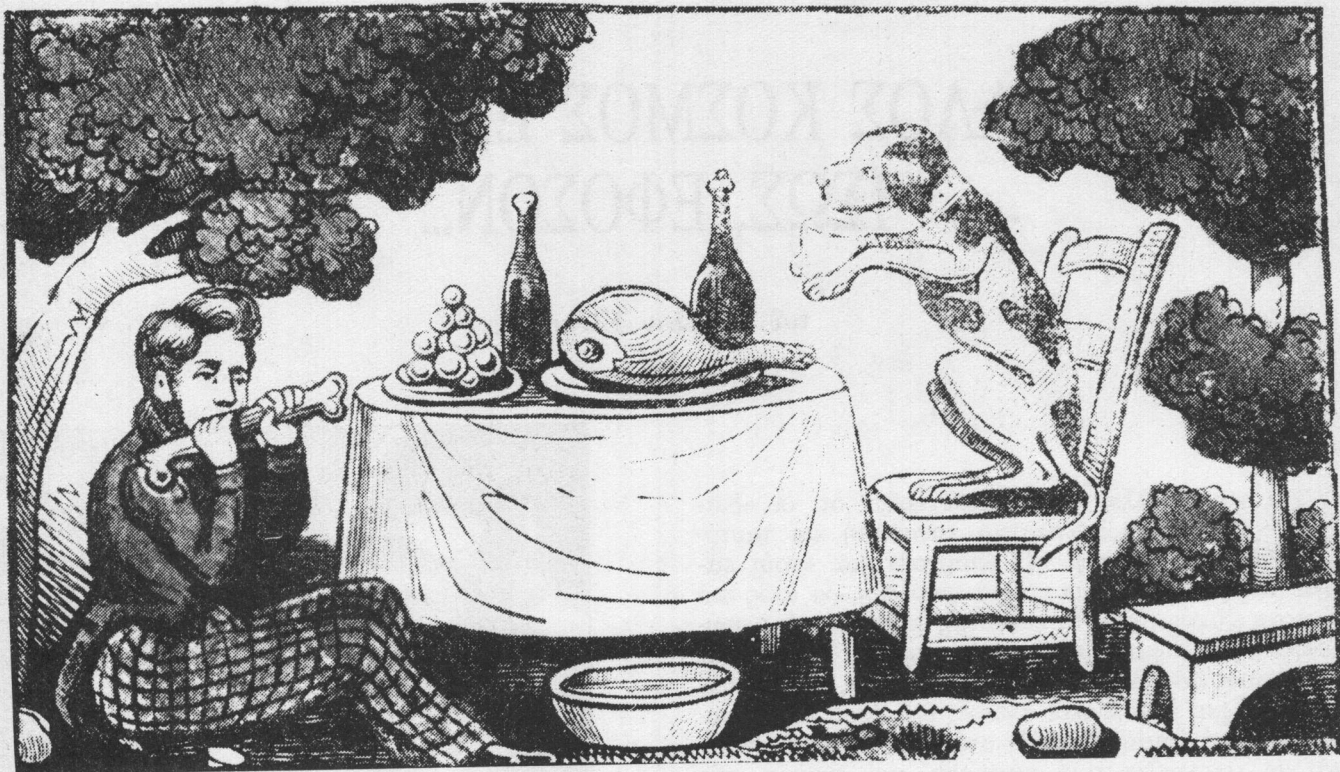
ΕΝΑΣ ΑΛΛΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΦΙΚΤΟΣ; ΙΣΩΣ, ΕΦΟΣΟΝ...

του Άγγελου Έλεφάντη

Εχω κι άλλες φορές υποστηρίξει ότι οι «διανοούμενοι», κατηγορία κοινωνική και ταυτόχρονα πολιτική, δέν υπάρχουν πιά, «τούς πάτησε τό τρένο», ή έστω μέ μιιά ήπιότερη –κι ίσως πίο εύστοχη επίσημανση– τό καθεστώς του όρου «διανοούμενος» είναι σήμερα άβέβαιο και άσαφές. Έννοώ διανοούμενους σάν εκείνους πού οι ιστορικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί και ιδεολογικοί άγώνες του 20ού αιώνα συνέβαλλαν νά επιστρατευθούν στά μεγάλα χειραφετητικά και άπελευθερωτικά κινήματα, και συνάμα στίς γραμμές τής Άριστεράς, εκείνους πού ό Γκράμσι, μέ μιάν όξύτατη κατηγοριοποίηση πού έπεξεργάστηκε, όνόμασε «όργανικούς» διανοουμένους τής εργατικής τάξης. «Τό τρένο πού πάτησε» τούς διανοούμενους δέν είναι άλλο από τήν άποστράτευσή τους, τήν άποστράτευση πού παρατηρείται τίς τελευταίες δεκαετίες και τή μετατροπή τους σέ κρατικούς διανοουμένους ή ιδιωτικοποιημένους. Αυτά, βέβαια, δέν σημαίνουν ότι σήμερα δέν υπάρχουν μεγάλα πνεύματα, ότι δέν υπάρχουν μεγάλοι επιστήμονες, δημιουργοί, καλλιτέχνες και διανοητές, ότι οι άνθρωποι του πνεύματος, τής τέχνης και τής επιστήμης εκφράζονται όλοι μέσα από τή «φτωχή σκέψη», τή μοναδική σκέψη του νεοφιλελευθερισμού και του κράτους. Άντίθετα σήμερα οι άνθρωποι τής διανοήσης έχουν γίνει πολύ περισσότεροι απ' ό,τι σέ παλαιότερες εποχές. Άλλαξε όμως ή στάση και ή όπτική. Κατά κάποιον τρόπο ιδιωτικοποιήθηκαν. Διεκδικώντας τήν άνεξαρτησία τους και τήν άυτονομία τους από κομματικούς και κρατικούς έναγκαλισμούς, διέρρηξαν τή σχέση τους μέ συλλογικά σώματα και άποδόθηκαν ως «έλεύθερα πνεύματα» στόν έαυτό τους. Έκεινες οι παλαιές έντάξεις στά σοσιαλιστικά, τά κομμουνιστικά, τά άντιαποικιοκρατικά, τά άντιιμπεριαλιστικά, τά άντικληρικατικά, τά άντιφασιστικά, δημοκρατικά κινήματα μοιάζουν παλιοκαιρίοιοι άναχρονισμοί κι επιβιώσεις τών σταλινικών και τών θλιβερών «συνδοιπόρων» τους. Αυτή ή άπόσταση τών διανοουμένων –πού τούς καταργεί ως διανοουμένους–

άν δέν μπορεί νά χαρακτηριθεϊ ως *trahison des clercs* (προδοσία τών ταγών), όπως τήν είχε χαρακτηρίσει προσφύεστατα ό Ζυλιέν Μπεντά, είναι όπωσδήποτε ένα είδος σιωπής. Τά δραστικά όπλα τής διανοήσης έσίγησαν. Άλλ' αυτή ή σιγή ήταν ταυτόχρονα άποχαρακτηρισμός τών διανοουμένων ως όργανικού στοιχείου τών χειραφετητικών κινήματων. Η άλλη όψη τής ίδιας διαδικασίας και του σύστοιχου άποτελέσματος ήταν ή καθίζηση τών πάσης φύσεως λαϊκών όργανώσεων, παρά τά κάποια ένθαρρυντικά ξεσπάσματα του τελευταίου καιρού, ιδιαίτερα στά άντιπολεμικά, τά άντιρατσιστικά και «άντιπαγκοσμιοποιητικά» μέτωπα.

Οἱ σκέψεις αὐτές μοῦ ξανάρθαν ἐπιτακτικά στό νοῦ πρὶν μερικές μέρες, ὅταν ὁ Συνασπισμός προσκάλεσε ἀνέντακτους καὶ ὀργανωμένους διανοουμένους σέ μιὰ ἄτυπη συζήτηση, καὶ τοὺς κάλεσε νά συμβάλουν μέ τίς ιδέες καὶ τίς προτάσεις τους στήν ἐμβάθυνση, τὴν ἀρτίωση καὶ τὴν ἐξειδίκευση τῶν προγραμματικῶν του θέσεων. Ὡστε ὁ Συνασπισμός νά ἀποκτήσει ἓνα προγραμματικό λόγο πιό πειστικό, πιό φερέγγυο.

Ἦταν ἐνδιαφέρουσα ἡ πρωτοβουλία τοῦ ΣΥΝ, πολὺ περισσότερο πού ἀνταποκρίθηκαν σ' αὐτὴν πάνω ἀπὸ ἑκατὸ ἄνθρωποι, τῆς ἐπιστήμης, κυρίως πανεπιστημιακοί. Ἀνάμεσά τους κι ἐγώ. Ἦταν ἐνδιαφέρουσα ἡ πρωτοβουλία ὄχι μόνον γενικά ἀλλὰ καὶ διότι μπορεῖ νά συμβάλει στή συνεργασία καὶ τὴ συσπείρωση διάσπαρτων θελήσεων. Καὶ ἐπειδὴ ἡ περίοδος εἶναι προεκλογική. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ περίοδος εἶναι προεκλογική.

Οἱ ἐκλογές εἶναι μιὰ μεγάλη πολιτικὴ μάχη στό πλαίσιο τῆς δημοκρατίας, μιὰ μάχη στήν ὁποία τὰ κόμματα προσπαθοῦν νά πείσουν τὸν κόσμον ὅτι τὰ προγράμματά τους εἶναι τὰ καλύτερα καὶ νά ἀποσπᾶσουν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερες ψήφους. Χωρὶς ψήφους ἢ μέ πεινχρά ποσοστά, οἱ πολιτικές δυνάμεις καταντοῦν πολιτικές ἀδυναμίες καὶ καταλαμβάνουν τὴ θέση πού τοὺς πρέπει στό περιθώριο. Ξέρουμε βέβαια

ὅτι τὰ μεγάλα κόμματα, τὰ κυβερνητικά, καταφέρνουν καὶ ἀποσποῦν τὴ μερίδα τοῦ λέοντος μέ τὴν παροχολογία καὶ τὴν ὑποσχαιολογία. Γνωστά αὐτά, χιλιοεπωμένα ἐτοῦτο τὸν καιρὸ μέ τὸν προεκλογικὸ ὄρυμα γδὸ ὑποσχέσεων καὶ παροχῶν ἀπὸ ΠΑΣΟΚ καὶ Ν.Δ. Δέν εἶναι ὅμως μόνον οἱ ὑποσχέσεις καὶ οἱ δημαγωγικές παροχές πού φέρνουν τὸ ἀποτέλεσμα ἀλλὰ καὶ, κυρίως, τὸ γεγονός ὅτι τὰ μεγάλα ἀστικά κόμματα, ἀστικά παρά τὴ μεγάλη λαϊκὴ τους ἐκλογικὴ πελατεία, ἔχουν «πέισει» ὅτι μόνον ἀπ' αὐτὰ ἀσκεῖται ἡ πολιτικὴ, μόνον αὐτὰ εἶναι οἱ πολιτικοὶ διαχειριστές μέ ἀπαράγραπτα δικαιώματα στή διαχείριση τοῦ κράτους πού τοὺς ἔχει «ἀναγνωρίσει» ἡ ἱστορία. Ὁ λόγος τους, ἀκραῖα ἰδεολογηματοποιημένος, συνθηματικός καὶ ἐξαγγελτικός (τῆς εὐτυχίας ἐννοεῖται) συναντᾷ τίς ἐπίσης ἰδεολογηματοποιημένες παραστάσεις τοῦ λαϊκοῦ κόσμου, συναντᾷ τίς κορπορατιστικές ἐγκλίσεις τῶν λαϊκῶν στρωμάτων (παρέχει δάση, αἰγιαλοὺς, αὐτοκίνητα φθηνά, πανεπιστήμια παντοῦ, νομιμοποιεῖ αὐθαίρετα, ἐπιδοτεῖ, «παρέχει» εὐκαιρίες ἀνάπτυξης, φτιάχνει δρόμους, Ὀλυμπιακά ἔργα κ.λπ., κ.λπ.) κι ἔτσι πείθει. Αὐτὰ εἶναι τὰ ὑλικά τῆς πειθοῦς, ἡ καλλιέργεια δηλαδή μιᾶς ἤδη ψευδοῦς συνείδησης κι ὄχι ἡ βία, ἡ νοθεῖα ἢ ἡ ἐπίκληση τοῦ ἀπὸ βορρᾶν κινδύνου, ὅπως παλαιότερα. Καὶ βέβαια πείθει μέ τὴ συνηγορία τοῦ θεάματος, μέ τὴ θεαματοποίηση τῆς ζωῆς πού μέ δραματικό τρόπο παρέχουν τὰ ποικιλώνυμα ΜΜΕ.

Αυτά όλα —κι άλλα πολλά— συνιστούν τον σημερινό τρόπο άσκησης της πολιτικής ζωής: ή συναγωγή απολιτικών συμπεριφορών.

Η Άριστερά ωστόσο, πού κι αυτή, καλείται να πείσει, και να πείσει πολλούς, δέν διαθέτει τά μέσα τών άστικών κομμάτων.

1ο Δέν διαθέτει χρήμα ούτε διαχειρίζεται δημόσιο χρήμα, ώστε ν' αρχίσει κι αυτή τήν ύποσχεσιολογία και τήν παροχολογία. Άλλωστε και ή μιά και ή άλλη είναι απορριπτέα για τίς άξίες της.

2ο Δέν διαθέτει μεγάλα ΜΜΕ. Ούτε μπορεί ούτε θέλει ν' άσκήσει πολιτική διά της θεαματοποίησης της ζωής. Πεδίο της δέν είναι ή εικονική πραγματικότητα αλλά ή πραγματικότητα, τό πραγματικό —όχι τό οικονομικό. Άπ' αυτή τήν άποψη ως ΜΜΕ δέν διαθέτει παρά τήν Αύγή, τήν Έποχή, τόν Πολίτη και κάτι άλλα έξίσου τρομερά σέ άκροαματικότητα και κυκλοφορία ΜΜΕ.

3ο Η Άριστερά δέν βολεύεται, ή δέν πρέπει νά βολεύεται, μέ τόν ιδεολογηματοποιημένο λόγο, τόν δημαγωγικό, τόν λόγο της κίβδηλης συνείδησης. Αντίθετα ο λόγος της, λόγος όρθός και πεφωτισμένος προσπαθει νά διαφωτίσει τά σκοτάδια και διαφωτίζοντας νά πείσει. Δέν έχει άλλο δρόμο. Ο δρόμος της Άριστεράς είναι αντίθετος στους πάσης φύσεως φενακισμούς, έχει δοκιμάζεται.

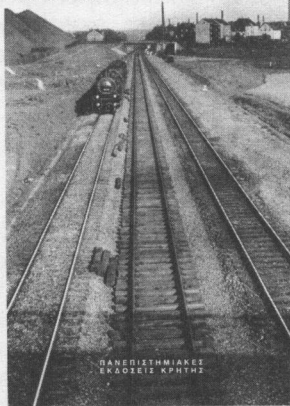
Έκει δοκιμάζονται και οι άριστεροί διανοούμενοι: στό νά πείσουν τά λαϊκά στρώματα και νά τά άποσπάσουν από τή μυθολογία και τή σαγήνη τών άστικών κομμάτων. Τοῦτο, ωστόσο, —πού τόσο λείπει— είναι τό πιο δύσκολο πράγμα. Είναι όμως ύψιστης πνευματικότητας και «διανοητικότητας» έργο, πού ξανατοποθετεί διανοητές και έπιστήμονες στό ρόλο και τή λειτουργία του διανουμένου. Μέ μιά λέξη —τόσο εύκολη νά τήν πεις και τόσο δύσκολη νά τήν υπηρετήσεις: χρειάζεται στρατεύση τών διανουμένων ώστε νά έπιτευχθεί ή μεγάλη συστράτευση πού θά μετατρέψει τήν Άριστερά από άδυναμία σέ δύναμη. Ίδίως τώρα: τώρα πού ή περίοδος είναι προεκλογική. Δέν έννοω νά περπατάμε στό δρόμο μαζί μέ τόν Κωνσταντόπουλο αλλά μπρατσέτα ούτε νά τό ρίξουμε στην άφισοκόλληση, αλλά πολύ άπλά νά πείσουμε τούς νέους και τίς νέες, πού δέν διαβάσουν καν έφημερίδα, νά πάρουν στά σοβαρά τόν εαυτό τους, νά ενδιαφερθούν για τήν πολιτική, ν' ανακαλύψουν μέσα από τούς δικούς τους δηματισμούς τήν Άριστερά, νά κάνουν αυτήν τήν άνεπανάληπτη άνακάλυψη, πού αλλάζει τή ζωή. Κι άλλα πολλά.

Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι ή Άριστερά δέν είναι παρθένα. Κουβαλάει άμαρτίες πολλές, κουβαλάει τήν ιστορία της. Κι αυτό τό βάρος τή γονατίζει. Άλλά αν δέν σηκώσει αυτό τό βάρος, τό δικό της βάρος, πώς θά άρει τάς άμαρτίας του κόσμου; Πώς θά πείσει ή Άριστερά, ή άνανεωτική-ριζοσπαστική άριστερά, ή άπότο-

κος του άνανεωτικού κομμουνιστικού κινήματος αν δέν άναμετρηθεί και δέν νικήσει τό ΚΚΕ, νά καταδείξει δηλαδή ότι τό κόμμα αυτό είναι ένας δογματικός και συντεχνιακός άναχρονισμός;

Η πρόσκληση του ΣΥΝ προς διανουμένους είναι ενδιαφέρουσα, έλεγα πιο πάνω. Είναι ενδιαφέρουσα, νά προσθέσω επίσης, γιατί άποτελεί μιά πρόκληση οι «διανοούμενοι» νά άπαλλαγούν από τά εισαγωγικά πού περιβάλλουν τό όνομά τους, από έπιστήμονες και καλλιτέχνες νά μετατραπούν σέ διαφωτιστές της κοινωνικής άδράνειας, τών πολλαπλών κοινωνικών δεισδαιμονιών πού κατέχουν τά πνεύματα. Κι αυτή τή διαφώτιση, μαζί μέ τήν προσωπική τους στράτευση, νά τή συνδέσουν μέ τήν Άριστερά, τή δική μας Άριστερά, νά τήν πολιτικοποιήσουν, νά πείσουν κόσμο, νά τήν κάνουν σοβαρό εκλογικό ποσοστό υπέρ της δικής μας Άριστεράς. Ναι, σοβαρό, εκλογικό ποσοστό πού όλοι θά είναι ύποχρεωμένοι νά τό πάρουν ύπόψη τους, διότι άνευ αυτού, άνευ της βουλήσεως και της δύναμης πού θά έχει μέσα του, ουδέν έστί γενέσθαι τών δεόντων. Τά όπλα τών «διανουμένων» (όταν ξαναγίνουν διανοούμενοι) είναι μεγάλου βεληγεκούς και έξαιρετικής δραστηκότητας: είναι τά όπλα της πειθούς. Είναι εκείνες οι ιδέες πού όταν τίς ένστερνησθούν οι μάξες γίνονται υλικές δυνάμεις της επανάστασης (Μάρξ). Μόνο τότε ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός.

ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
JOHN BERGER

16 x 23,7 cm, σελ. 190

Τιμή: 16 ευρώ

Ο διάσημος συγγραφέας και ιστορικός της τέχνης Τζων Μπέρτζερ έδωσε με αυτό το μυθιστόρημα το συγκλονιστικό πορτραίτο ενός στρατευμένου καλλιτέχνη που παλεύει ασταμάτητα με τον εαυτό του και τις αμφιβολίες του. Η καθημερινότητα ενός πρόσφυγα καλλιτέχνη και οι αισθητικές και κοινωνικές απόψεις ενός ώριμου στοχαστή, συνθέτουν μια ιστορία γεμάτη προβληματισμούς οι οποίοι δεν έχουν χάσει την επικαιρότητά τους.

ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
JOHN BERGER

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας

Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583

ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ*

του Άλέξη Ήρακλείδη

Στήν ελληνική περίπτωση τά εθνοκεντρικά στερεότυπα, ειδικά σέ σχέση μέ τήν Τουρκία «ζοῦν καί βασιλεύουν». Αυτό δέν ισχύει μόνο γιά τό παιδικό καί ἐφηβικό μυαλό πού «βομβαρδίζεται» ἀπό τή σχολική ἐκπαίδευση μέ ἄκριτα διπολικά στερεότυπα (μία ἐκπαίδευση πού ἔχει στούς πρωταρχικούς της στόχους νά δημιουργήσει ἐνθερμους πατριώτες, πού, μεταξύ ἄλλων θά ἀγνοοῦν ἢ/καί θά ἀντιπαθοῦν καί θά ὑποτιμοῦν τούς γειτονικούς λαούς καί κυρίως τούς Τούρκους).

Γιατί «ζοῦν καί βασιλεύουν» τά διπολικά στερεότυπα; Δύο προφανείς λόγοι εἶναι ὅτι ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν ἐνήλικων Ἑλλήνων δέν ἔχει τό χρόνο ἢ τή διάθεση νά θέσει σέ ἀμφιβολία αὐτά πού ἔχει μάθει στό σχολεῖο. Τά ἐκλαμβάνει ὡς θέσφατα, ὡς «τήν ἀλήθεια». Ἐπίσης τά στερεότυπα αὐτά εἶναι «βολικά» καί, τό κυριότερο, σέ κάνουν ὑπερήφανο πού εἶσαι Ἑλληνας. Γιατί νά τά ἀλλάξεις;

Πέραν ἀπό τήν πολιτική κοινωνικοποίηση διά μέσου τῆς πρωτοβάθμιας καί δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης καί τῶν ἐπακόλουθῶν της, θά ἀναφερθοῦμε σέ μία σειρά ἀπό λόγους, (1ον) γενικούς (δηλαδή αὐτούς πού ἀφοροῦν ὅλες τίς περιπτώσεις δυαδικῶν διενέξεων μεταξύ λαῶν) καί (2ον) εἰδικούς, πού ἀφοροῦν τήν ἐλληνική περίπτωση. Θά περιοριστῶ σέ τρεῖς γενικούς λόγους:

1. Οἱ εἰκόνες-στερεότυπα ἀποτελοῦν τόν ἀπαραίτητο γνωστικό χάρτη, γιά νά κατανοηθεῖ ἡ περίπλοκη καί αντιφατική διεθνῆς πραγματικότητα, ειδικά σέ καταστάσεις ἀνασφάλειας καί ἀβεβαιότητας. Στούς ἀνθρώπους ὑπάρχει ἐγγενῆς δυσκολία κατανόησης καί ἀποδοχῆς τοῦ ἀμφίσημου, τοῦ πολύπλοκου, τοῦ ἀντιφατικοῦ. Ψυχολογικά πιό ἱκανοποιητικές καί εὐπεπτες

εἶναι οἱ διπολικές εἰκόνες-στερεότυπα: καλοί ἐμεῖς – κακοί οἱ Ἄλλοι. Σέ αὐτή τή βάση, οἱ φίλοι ἀναμένεται νά φερθοῦν φιλικά καί οἱ ἐχθροί, ἐχθρικά καί ἀπειλητικά. Ἄν συμβεῖ τό ἀντίθετο θά περάσει ἀπαράτητο, δέν θά γίνει κἂν ἀντιληπτό. Ἀποτυπώνεται καί ἀξιολογεῖται μόνο ὅ,τι ἐνισχύει τό ἀρχικό μοντέλο, ὅ,τι συμφωνεῖ μέ τίς προσδοκίες, π.χ. στά ἐλληνοτουρκικά μία χαρακτηριστική «νέα πρόκληση τῆς Ἀγκυρας», ὅχι μία χειρονομία καλῆς θέλησης. Ἡ τελευταία θά θεωρηθεῖ πανοῦργα στρατηγική γιά νά μᾶς ξεγελάσουν.

2. Χαρακτηριστικό τῶν διπολικῶν στερεοτύπων εἶναι ἡ τάση γιά προσωποποίηση πού ἐνισχύει τά ἔντονα συναισθήματα συμπάθειας ἢ ἀντιπάθειας. Π.χ. στήν ἐλληνική περίπτωση, ἡ Ἑλλάδα ὡς κράτος ἢ κυβέρνησις γίνεται «οἱ Ἕλληνες», «ὁ Ἕλληνας», «ἡ ἐλληνική φυλή», «τό γένος» ἢ ἀκόμη Λεωνίδας τῶν Θερμοπυλῶν, Μεγαλέξανδρος, Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος (ὁ «Μαρμαρωμένος Βασιλιάς»), Κολοκοτρώνης. Ὅσο γιά τήν Τουρκία ἀλλά καί τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, γίνεται δέβια «Τοῦρκοι», «Τοῦρκος», «Ἀττίλας», «ἄπιστος», «αἰμοσταγῆς», «κλέφτης, βιαστής, βάρβαρος».

3. Πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως, ἡ δυσκαμψία τῶν στερεοτύπων ὀφείλεται στή συλλογική ταυτότητα. Ἡ συλλογική ἀποτίμησις τοῦ «ἐμεῖς» – πού συνήθως εἶναι προῖόν σύγκρισης μέ τόν Ἄλλο – πρέπει νά συμβάλλει στήν αἴσθησι θετικῆς «αὐτο-ταυτότητας», ἀξιοπρέπειας καί ὑπερηφάνειας. Ἡ ἐθνική ταυτότητα ὀριοθετεῖται συνήθως ἀπό τήν ὑπαρξή τοῦ σημαντικοῦ ἢ/καί ἀπειλητικοῦ Ἄλλου. Ἡ λιγότερο θετική αὐτο-εικόνα ἢ ἡ ἀμφισημία σέ σχέση μέ τόν Ἄλλο εἶναι ψυχολογικά δυσβάστακτη καί ὑποσκάπτει τή συλλογική ταυτότητα. Γι' αὐτό ἀπορρίπτεται ἢ ἀνασκευάζεται. Μάλιστα σέ ὄχι λίγες περιπτώσεις ἡ αἴσθησι ἀπειλῆς ἀπό τόν Ἄλλο, δημιούργησε τό «Ἐμεῖς», τήν ἐθνική ταυτότητα (π.χ. Παλαιστίνιοι σέ σχέση μέ τούς Ἰσραηλινούς, Ἀγγλο-Γάλλοι, Γάλλοι-Γερμανοί, Πολωνοί/Γερμανοί-Ρῶσοι, κλπ.), Βαλκανικά ἔθνη-Τοῦρκοι.

Καί ἐρχομαι ἔτσι στόν πρῶτο εἰδικό παράγοντα στόν ὅποιο, κατά τή γνώμη μου, κυρίως ὀφείλονται τά ἀρ-

* Πρόκειται γιά κείμενο ὁμιλίας τοῦ Α. Ήρακλείδη σέ Ἡμερίδα πού ὀργάνωσαν ἀπό κοινού τό Γαλλικό Ἰνστιτούτο, τό Ἰνστιτούτο Goethe καί τό Ἰδρυμα Ἀνδρέας Παπανδρέου μέ θέμα «Γιά μία εὐρωπαϊκή ἱστορία ἀπαλλαγμένη ἀπό στερεότυπα καί προκαταλήψεις: Τό παράδειγμα τῆς γαλλο-γερμανικῆς προσέγγισης καί τῶν ἐλληνο-τουρκικῶν πρωτοβουλιῶν», (Παρασκευή, 26 Σεπτεμβρίου 2003).

κρατική πολιτική ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης (ἀναφέρομαι στό κλασικό ἔργο τοῦ Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen*).

Στό σημεῖο αὐτό χρήσιμες θά ἦταν δύο διευκρινίσεις. Μία εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐθνικοί ἱστορικοί, ὅπως καί οἱ ἐθνικοί ἱστορικοί ἄλλων ἐθνῶν, δέν ἐπιτελοῦσαν ἔργο αὐθαίρετης κατασκευῆς. Στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν ἦταν ἀπλῶς εὐφάνταστοι καί ἐπιτήδριοι ἐφευρέτες πού ἐφεύρισκαν ἀπό τό τίποτε μία ἐθνική ἀφήγηση. Ἡ προσπάθεια γι' αὐτούς ἦταν νά ἀνακαλύψουν τήν πρὸς τά πίσω πορεία τοῦ ἔθνους πού πίστευαν ὅτι γιά διάφορους λόγους εἶχε λησμονηθεῖ. Ἦταν γι'

νητικά στερεότυπα στήν Ἑλλάδα. Πρόκειται γιά αὐτή καθεαυτή τή φύση τῆς ἑλληνικῆς ταυτότητας σέ συνδυασμό μέ τήν ἑλληνική ἐθνική ἱστορία-ἀφήγηση. Ὁ παράγοντας αὐτός ἀποτελεῖ βασικό λόγο τῆς ὑπαρξης τῶν συγκεκριμένων διπολικῶν στερεοτύπων μεταξὺ Ἑλλήνων καί Τούρκων καί δυνητικά ἐναντίον τῶν πάντων ὡς «ἀνθελλήνων» καί «μισελλήνων».

Ὡς γνωστόν, ἡ ἑλληνική ἐθνική ταυτότητα διαπνέεται, μέχρι καί σήμερα, ἀπό τή ρομαντική ἀντίληψη περὶ τοῦ ἔθνους ὡς ἀναλλοίωτου καί διαχρονικοῦ. Ἐπικράτησε, ἀπό τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ ἐθνική ἀφήγηση τῆς ἀδιάλειπτης συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐπὶ 3.000 χρόνια, τό γνωστό σχῆμα –κατασκευή/ἐπινόηση– τοῦ Παπαρρηγόπουλου. Ἀκόμη καί σήμερα ὅποιαδήποτε ἀμφισβήτηση αὐτοῦ τοῦ σχήματος θεωρεῖται ἀπό τούς περισσότερους Ἕλληνες (ἀκόμη καί ἀπό τούς περισσότερους μορφωμένους καί ἀρκετούς πανεπιστημιακούς) ἐκ τοῦ πονηροῦ, κατασκευάσμα «τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδας», ἱεροσουλία. Δέν γίνεται ἀντιληπτό ὅτι, ὅπως ὅλα τὰ ἔθνη, εἶσι καί τό δικό τους εἶναι προϊόν τοῦ νεωτερισμοῦ. Στίς περισσότερες μάλιστα περιπτώσεις ἀνά τόν κόσμο ἀποτελεῖ προϊόν μόλις τοῦ 20οῦ αἰῶνα (βλ. π.χ. Κοῦρδοι, Σλαβομακεδόνες, Βόσνιοι Μουσουλμάνοι). Ἀκόμη καί στίς περιπτώσεις πρότυπων ἐθνικῶν κρατῶν, ὅπως ἡ Γαλλία, ἡ ἐθνική συνείδηση ἐγινε μαζική μόλις στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα, ἔπειτα ἀπό συνειδητή

αὐτούς μία νομιμοποιημένη καί ἐπιστημονική διαδικασία, λίγο-πολύ σάν καί αὐτήν τοῦ ἀρχαιολόγου ἀνασκαφέα πού ἀνακαλύπτει κάτι πού ὑπάρχει, ἀλλά πού ἔχει καλυφθεῖ ἢ παραμορφωθεῖ ἀπό ἐπιχωματώσεις καί συντρίμια. Εἶχαν βέβαια συναίσθηση ὅτι ὑπῆρχαν περιθώρια ἐπιλογῆς καί δημιουργικῆς ἀναστήλωσης. Ἐπίσης ὅτι αὐτό πού ἔκαναν δέν ἦταν μόνο ἐπιστήμη γιά τήν ἐπιστήμη ἀλλά εἶχε καί ζωντανή πρακτική σημασία. Τό ἐγχείρημα δέν ἦταν διόλου εὐκόλο, ἀλλά διευκολυνόταν κάπως καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ σύγχρονος ἐπιστημονικός κλάδος τῆς ἱστορίας γεννιόταν παράλληλα μέ τήν ἀνοδο τοῦ ἐθνικισμοῦ ὥστε τὰ ὅρια μεταξὺ αὐτοῦ πού θά λέγαμε σήμερα στρατευμένη ἐθνική ἀφήγηση (δηλαδή καταφανῶς μὴ ἐπιστημονική ἱστορία) καί ἐπιστημονική ἱστορία, νά μὴν εἶναι τόσο εὐδιάκριτα ὅπως μᾶς φαίνονται (ἢ ἐλπίζουμε ὅτι μᾶς φαίνονται) σήμερα. Ἐπίσης τόσο στήν ἑλληνική περίπτωση ὅσο καί σέ ἄλλα παρόμοια ἐγχειρήματα ἐπικρατοῦσε ἡ ἀποψη, μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅτι μόνο ἓνας ὁμοεθνῆς ἦταν σέ θέση νά γράψει ἐπακριδῶς τήν ἱστορία τοῦ ἔθνους καί διά μέσου τῆς ἱστορίας νά καταλήξει στήν ἀπαραίτητη «αὐτογνωσία» γιά τόν ἴδιο καί γιά τό ἔθνος του. Πρόκειται κατὰ βάση γιά τήν ἐπικρατούσα τότε θέση τοῦ Ρομαντισμοῦ (π.χ. Σέλιγγ), ὅτι ἡ ἐθνική ψυχὴ καί αὐτοσυνείδηση ἐρχεται μέ τήν ἐπακριδῆ καταγραφή τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας ἀπό τὰ ἴδια τὰ ἔθνη.

Μία δεύτερη διευκρίνιση είναι ότι τά ἔθνικα σύμβολα καί ἡ ἑλληνική ἱστορία φαίνονται εὐκρινῆ καί αὐτονόητα στους σύγχρονους Ἕλληνες. Γιά τούς ἄλλους ὅμως δέν είναι. Είναι «ἀμετάφραστα» (κατά τήν εὐστοχη ἔκφραση τῆς Ἑλλης Σκοπετέα. Στους περισσότερους Ἕλληνες δέν φαίνεται νά γίνεται αὐτό πού ἀντιλαμβάνονταν οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχικοί «κατασκευαστές», ὅπως ὁ Παπαρηγόπουλος: ὅτι ὑπῆρχε ἀντινομία μεταξύ τῆς ταύτισης μέ τήν ἀρχαιότητα καί τῆς ταύτισης μέ τήν Ὁρθοδοξία καί τό Βυζάντιο. Ὅπως σημειώνει ὁ Σκῶτος μελετητής τοῦ ἐθνικισμοῦ, Τόμ Ναιρν (Tom Nairn), ἡ ἑλληνική διανόηση «πέτυχε τό ἐντυπωσιακό κατόρθωμα νά πείσει τούς ἑλληνοφώνους τοῦ 19ου αἰώνα ὅτι κατάγονται ἀπό τούς ἀρχαίους θεούς καί ὅτι σήμερα αὐτή ἡ κατάσταση πραγμάτων ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά είναι Χριστιανοί Ὁρθόδοξοι [...] λίγα ἐπιτεύγματα τοῦ ἐθνικισμοῦ μπορεῖ νά συγκριθοῦν μέ αὐτό». Καί προσθέτει, ὁ ἑλληνικός ἐθνικισμός καί πανελληνισμός δέν ἔχουν παγκοσμίως τό ὅμοιό τους σέ «εἶδωλα τῆς φυλῆς, μυθολογία, ταυτότητα, ψυχολογική ἀσφάλεια καί αἴγλη».

Ὡστόσο, ὅλα αὐτά, περιέργως, δέν ἔχουν συμβάλλει καί πολύ στό νά αισθάνονται οἱ Ἕλληνες ψυχολογικά ἀσφαλεῖς. Ἐπιπλέον τό γνωστό ἰδεολόγημα τοῦ «λίκνου τοῦ πολιτισμοῦ» γέννησε, ὡς μή ἔδει, τήν ἔπαρση καί ἀλαζονεία ἔναντι τῶν ἄλλων λαῶν καί εἰδικά ἔναντι τῶν γειτόνων καί κατά πρῶτον λόγο τῶν Τούρκων.

Τό σύμπλεγμα κατωτερότητας καί ἀνασφάλειας τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας είναι μᾶλλον αὐτό πού ὀδηγεῖ στήν ἀναγκαστική, σχεδόν ἀνταντακλαστική, ὑποτίμηση τῶν γειτόνων τῆς Ἑλλάδας καί εἰδικά τῆς Τουρκίας (ὅπως οἱ Τούρκοι μέ τή σειρά τους ὑποτιμοῦν τούς Ἀραβες). Μέ αὐτό τόν τρόπο ὁ σύγχρονος Ἕλληνας προσπαθεῖ νά αισθανθεῖ «ἀνώτερος», τουλάχιστον στήν παρούσα χρονική στιγμή καί στή γειτονιά του.

Ἡ δαμινοποίηση καί ὑποτίμηση τῆς Τουρκίας ἔχει δύο ἐκφάνσεις, ἀλληλένδετες: (1) τόν τρόπο γιά τήν Τουρκία πού βρίζεται στά ὄρια τοῦ «παρανοϊκοῦ φόβου» καί (2) τή συνεχή πολιτισμική ὑποτίμηση. Ὁ παρανοϊκός φόβος ὡς παγιωμένο φαινόμενο ἀποτελεῖ σχετικά πρόσφατο φαινόμενο, τῆς περιόδου ἀπό τό 1974 καί ἔπειτα, ὅταν ἐπικράτησε στήν ἑλληνική ἐξωτερική πολιτική καί στήν ἑλληνική κοινή γνώμη ἡ ἀντίληψη περί τοῦ «ἐξ ἀνατολῶν κινδύνου», ἀπό τήν ἐπιθετική Τουρκία.

Ἡ πολιτισμική ὑποτίμηση καί περιφρόνηση τῶν Ὁθωμανῶν/Τούρκων –σέ ἀντίθεση μέ τό φόβο πού είναι πύο πρόσφατος– ἔχει πολύ μακρύτερη ἱστορία. Καταρχήν ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων δέν ἔχει μέχρι καί σήμερα καμία θετική πληροφόρηση γιά τήν Ὁθωμανική Αὐτοκρατορία ἢ τήν Τουρκία. Ἄγνοεῖ τελείως τά ὀθωμανικά καί τά τουρκικά ἐπιτεύγματα. Λεῖπουν παντελῶς ἀπό τά σχολικά βιβλία ἢ ἀπό ἄλλες πηγές, π.χ. ἀπό τά ΜΜΕ. Ἐνα ἀπό τά πύο σύντομα

ἀνέκδοτα γιά τούς Ἕλληνες είναι ὁ «τουρκικός πολιτισμός». Ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων δέν γνωρίζουν (λόγω καί ἔλλειψης πληροφόρησης) ἀλλά καί μᾶλλον δέν θέλουν νά ἀντιληφθοῦν ὅτι οἱ πύος ἀνατολᾶς γείτονες ἔχουν νά ἐπιδείξουν λαμπρά πολιτικά καί πολιτισμικά ἐπιτεύγματα ὅσο λίγοι λαοί. Ἐπικρατεῖ εὐρέως ἡ ἄποψη ὅτι ἡ κύρια πρωτοτυπία τους είναι «ἡ ἐφεύρεση τοῦ παιδομαζώματος γιά τήν κατασκευή γενιτσάρων» ἢ «ἡ ἀνάισχυτη καταπάτηση τῶν ἀνθρωπίνων καί μειονοτικῶν δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν».

Οἱ Ἕλληνες, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, φαίνεται νά ἔχουν ἀνάγκη τούς Τούρκους ἀλλά ὡς τή μεγάλη ἀπειλή καί ὡς κατώτερους. Τό μίσος γιά τήν Τουρκία καί ἡ ἀγάπη γιά τήν ἑλληνική μας πατρίδα, πᾶνε χέρι-χέρι, είναι δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος. Ἄν ἀναφανεῖ κανεῖς, κατά προτίμηση σέ κάθε δυνατή ἐνκαιρία, πόσο φρικτοί είναι οἱ Τούρκοι είναι σάν ταυτόχρονα νά ἐκδηλώνει τή μεγάλη του ἀγάπη καί τήν ἄσβεστη λατρεία καί ἀφοσίωσή του γιά τήν Ἑλλάδα. Ἀποδεικνύει ἔτσι πόσο Ἕλληνας εἶσαι καί τό ἀντίθετο, ὅποιος ἀποτολμήσει νά ψελλίσει κάτι καλό γιά τούς Τούρκους είναι πολύ ἀμφίβολο ἄν είναι πραγματικός Ἕλληνας.

Στήν ἐπεξεργασία καί νομοποίηση τῶν μανιχαϊστικῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων μεγάλη συμβολή ἔχει, κατά τίς τελευταῖες δύο δεκαετίες, μία εὐδιάκριτη μερίδα τῆς ἑλληνικῆς διανόησης καί τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος (τά δύο δέν συμπίπτουν ἀναγκαστικά). Στό σημείο αὐτό προστίθεται καί μία ἀκόμη ψηφίδα, πολύ ἀνησυχητική. Ὅτι ἕνας, ὄχι καί τόσο εὐκαταφρόνητος, ἀριθμός φοιτητῶν (καί ὄχι μόνο μαθητῶν) βομβαρδίζεται γιά μία ἀκόμη φορά ἀπό τά ἴδια περίπου μηνύματα, τά ὅποια τώρα διαθέτουν καί τήν αἴγλη τῆς ἐπιστημονικῆς αὐθεντίας, καί καί ἡ ἀνώτατη ἐκπαίδευση είναι, ὑποτίθεται, κατά τεκμήριο, «ἐπιστημονική».

Ὅπως ἔχω γράψει ἐκτενῶς σέ βιβλίο μου πύο μεταφράστηκε καί στά τουρκικά –μέ τήν εὐγενική συνδρομή τοῦ Ἰδρύματος Ἀνδρέας Παπανδρέου– ὑπάρχουν πλείονες τέτοιες τάσεις καί ὄχι μία. Τά κοινά τους χαρακτηριστικά είναι ὁ ἔντονος ἑλληνοκεντρισμός, ἢ πυγμή εἰδικά ἔναντι τῆς Τουρκίας ἀλλά καί ἄλλων γειτόνων τῆς Ἑλλάδας. Ὑπάρχουν τουλάχιστον τέσσερις διακριτές ἄν καί συναφεῖς σχολές καί διάφοροι ἐνδιάμεσοι συνδυασμοί αὐτῶν: (1) ὁ ἀκραιφνῆς ἐθνικισμός, (2) ὁ θρησκευτικό-πολιτισμικό ἐθνικισμός μερίδας τῆς νεορθοδοξίας, (3) ὁ γεωπολιτικός ἐθνοκεντρισμός καί (4) ἡ ἐθνική στρατηγική τῆς ἰσχύος.

Ἡ ὀπτική αὐτή στόν χώρο τῆς διανόησης καί τῆς ἐπιστήμης θά μπορούσε νά ἀποκληθεῖ «ἐπιστημονικός ἐθνικισμός», «ἐθνικισμός τῆς διανόησης», «ἐθνικιστικά στρατευμένη ἐπιστήμη» ἢ «ἐπιστημονικός ἀνορθολογισμός».

Ὡστόσο οἱ τέσσερις αὐτές ἐκδοχές τοῦ ἐθνοκεντρισμοῦ ὡς προτάσεις γιά τήν ἑλληνική ἐξωτερική πολιτική διαθέτουν τό προσόν ὅτι μέχρι πρόσφατα εἶχαν

τεράστια ἀπήχηση στήν ἑλληνική κοινή γνώμη πού, κυρίως μετά τό 1974 λόγω τοῦ φοβεροῦ τραύματος τῆς τουρκικῆς εισβολῆς καί κατοχῆς τῆς βόρειας Κύπρου, ἦταν τουρκοφοβική στά ὄρια τῆς ψύχωσης. Συνεχίζουν δέ νά ἔχουν μεγάλη προβολή ἀπό τά ἑλληνικά ΜΜΕ, εἰδικά στήν τηλεόραση, δυσανάλογη μέ τό ποσοστό ἐπί τοῦ συνόλου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ὁποίους ὑποστηρίζουν διαμετρικά ἀντίθετες καί ὄχι ἑλληνοκεντρικές ἀπόψεις.

Ἄλλωστε, συμβαδίζουν καί ἐνισχύουν τήν κυρίαρχη εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας πού εἶναι μία χώρα ἐντιμη καί φιλειρηνική σέ ἕναν κόσμο ἀφιλόξενο καί ἐχθρικό πρὸς αὐτήν. Σήμερα, ὅπως καί χθές, ἡ Ἑλλάδα εἶναι περικυκλωμένη ἀπό ἐχθρούς, πάντοτε ζεῖ «κρίσιμες ὥρες», ἔχει νά ἀντιμετωπίσει συνεχεῖς προκλήσεις. Οἱ κρατικοί τῆς γῆς, καί τοποτηρητές τους στήν περιοχή, νυχθημερόν ἔχουν στό στόχαστρο τήν Ἑλλάδα: πῶς νά τήν ξεγελάσουν, νά τήν πλήξουν, σέ ὅλα τά ἐπίπεδα, πολιτικά, πολιτισμικά, οικονομικά, γεωπολιτικά, ὑπαρξιακά. Ἐξυφαίνονται συνεχῶς συνωμοσίες σέ βάρος τῆς Ἑλλάδας καί τοῦ ἑλληνισμοῦ. Στίς περισσότερες ἀπ' αὐτές παρούσα καί ιδιαίτερα ἐνεργή εἶναι ἡ Τουρκία (ἡ ἀγαπημένη τῶν ΗΠΑ καί πολλῶν Εὐρωπαίων), πού μισεῖ καί ζηλεῖ τήν Ἑλλάδα θανάσιμα καί ἐπι-

ζητεῖ τή συρρίκνωση, δορυφοροποίηση καί, εἰ δυνατόν, τήν πλήρη ἐξαφάνισή της ἀπό τό πρόσωπο τῆς γῆς.

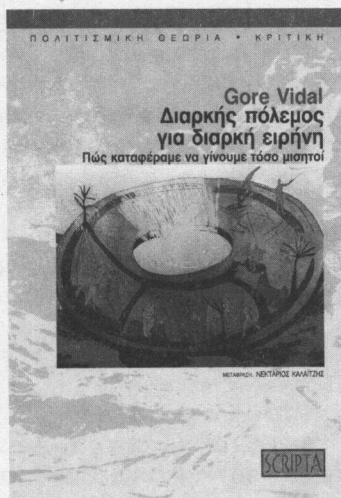

Ποῦ βρίσκεται ἡ διέξοδος σέ ὅλα αὐτά; Νομίζω αὐτό θά ἀποτελέσει τό θέμα τῆς ἐπόμενης συζήτησης. Ἀπό τήν πλευρά μου καταθέτω δύο-τρεῖς σκέψεις:

- ◆ Τή δημιουργία πλέον ἀσφαλοῦς καί ὠριμῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας
- ◆ Τήν ἐπικράτηση καί διάχυση τῶν ἰδεῶν τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας, ἀπαλλαγμένης, ἐν μέρει ἔστω, ἀπό τίς πλέον ἀνιστόρητες ἐκφάνσεις της (π.χ. Κρυφό Σχολεῖο)
- ◆ Τήν ἐδραίωση τῆς ἀντίληψης τοῦ μείγματος πολιτισμῶν πού ὑπάρχει σέ ὅλες τίς χώρες τῆς περιοχῆς, σέ ὅλα τά ἐπίπεδα, ἀκόμη καί στή γλώσσα.
- ◆ Τή μείωση τῶν παρανοικῶν ἀνταντακλαστικῶν (γνώση π.χ. τοῦ κοινοῦ διλήμματος ἀσφάλειας μέ τήν Τουρκία)
- ◆ Τή μεγαλύτερη γνώση τῆς Τουρκίας καί τῶν ἄλλων γειτόνων
- ◆ Περισσότερες ἐπαφές σέ ἐπίπεδο κοινωνίας πολιτῶν...

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ

GORE VIDAL

ΔΙΑΡΚΗΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΓΙΑ ΔΙΑΡΚΗ ΕΙΡΗΝΗ

Οἱ ΗΠΑ ἔχουν αποδυσθεῖ σε ὅ,τι ο μέγανος ἱστορικός Charles A. Beard ονόμασε «διαρκή πόλεμο γιά διαρκή εἰρήνη». Ἡ Ομοσπονδία Ἀμερικανῶν Ἐπιστημῶν ἔχει καταγράψει διακόσιες περίπου στρατιωτικές εἰσβολές ἀπό τό 1945 καί μετά, στίς οποίες οἱ Ηνωμένες Πολιτεῖες ἦταν ο ἀρχόμενος χειρῶν ἀδίκων. Σε μια σειρά διεισδυτικῶν καί αφηρησιατικῶν δοκιμῶν, στήν οποία κεντρική θέση καταλαμβάνει ἕνα σχόλιο γιά τα γεγονότα τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 2001, ο Gore Vidal ἀμφισβητεῖ τήν παραμυθητική συναίνεση πού επακολούθησε τόσο τῆς 11ης Σεπτεμβρίου, ὅσο καί τῆς βομβιστικῆς ἐνέργειας τοῦ Μακ Βέι στο ομοσπονδιακό κτίριο τῆς πόλης τῆς Οκλαχόμα ὅτι αὐτές ἦταν απλῶς πράξεις «κακοποιῶν στοιχείων».

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ.: 210 3616 528 • FAX: 210 3616 529

email: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr

ΘΕΛΟΥΜΕ ΠΡΑΣΙΝΟ, ΠΟΛΥ ΠΡΑΣΙΝΟ. 'Αλλά ποῦ θά τό φυτέψουμε;

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Τό ἀπωθημένο καί τό ἐκδηλο τοῦ κάθε αἰχμάλωτου κατοίκου τῆς Ἀθήνας: τό πράσινο, τό πράσινο πού μᾶς λείπει. Δένδρα θέλουμε, πολλά δένδρα, ἄλση, δάση, δρυμούς, δενδροστοιχίες, ἄλεες. Κι αὐτοί πάλι οἱ ἀρμόδιοι, δήμαρχοι καί τοῦ κράτους, δέν ἔκαναν καί δέν κάνουν τίποτε ν' αὐξήσουν τό πράσινο στό λεκανοπέδιο καί στά πέριξ, ἐνῶ τά λίγα δένδρα πού διασώθηκαν κινδυνεύουν ἀπό τήν ἀκατασίγαστη μπετονιέρα. Ἡ Ἀθήνα, λένε οἱ στατιστικές, ἔχει τό λιγότερο, καί ἀπό μακριά, κατά κεφαλὴν πράσινο ἀπ' ὅλες τίς εὐρωπαϊκές πρωτεύουσες, ἂν καί δέν χρειαζόμαστε τίς στατιστικές, τό βλέπουμε μέ τά μάτια μας καί τό αἰσθανόμαστε στήν ἀναπνοή μας. Κι ὡστόσο, ἂν ἀκούσει κανεῖς τίς ὑποσχέσεις τῶν κυβερνώντων καί τῶν ἀντιπολιτευομένων θά σχηματίσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ πραγματοποίησή τους θά ἔφερνε τήν Ἀθήνα στό σημεῖο νά κάνει ἐξαγωγή ξυλείας!

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά αὐτή ἡ πάνδημη ἀναζήτηση καί διεκδίκηση τοῦ πράσινου, οἱ ὑποσχέσεις καί οἱ «δράσεις» παραγνωρίζουν συνεχῶς ἓνα πολύ ἀπλό, ἀλλά ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, δεδομένο. Ὁραῖα. Ὅλοι θέλουν τό πράσινο, ἀλλά ποῦ θά τό φυτέψουν; Ἀκόμη κι ἂν δενδροφυτευθοῦν ὅλα τά κενά σέ δρόμους, πλατεῖες καί στούς ἐλάχιστους ἐναπομείναντες ἐλεύθερους χώρους —καί μακάρι νά συμβεῖ κάτι τέτοιο— ἡ κατάσταση θά παραμείνει πάνω κάτω ἡ ἴδια. Οἱ δήμαρχοι καί ἰδιαίτερα οἱ δήμαρχοι τῆς Ἀθήνας καί τοῦ Πειραιᾶ, ἀκόμη κι ἂν εἶχαν τίς καλύτερες τῶν προθέσεων, ἀκόμη κι ἂν διέθεταν ὅλα τά ἀπαιτούμενα μέσα —πού δέν τά διαθέτουν—, δέν θά εἶχαν ποῦ νά φυτέψουν δένδρα. Δέν ἀναφέρομαι στίς περιστασιακές περιοχές κι ἰδιαίτερα στίς πλαγιές τῶν ἀπογυμνωμένων πέριξ βουνῶν, ὅπως ὁ κατάξερρος Ὑμηττός ἢ τό Ποικίλον Ὅρος ὅπου βέβαια πολλά μποροῦν νά γίνουν μ' ὅλες τίς εὐεργετικές τους συνέπειες. Ἄν γιά παράδειγμα εἶχε,

ἐδῶ καί χρόνια, δενδροφυτευθεῖ ὁ Ὑμηττός ἢ αὐρα τοῦ δάσους καί ἡ «ὀξυγονοποιητική» ἰκανότητα τοῦ δένδρου θά ἔφτανε ὡς τό κατακεκαυμένο πεδίο τῆς πόλης. Περί τούτου πείθει μιά βόλτα, τούς καλοκαιρινούς μῆνες, βορείως τοῦ Ψυχικοῦ, ὅπου τό πράσινο τῶν κήπων καί τῶν μεγάλων πάρκων εἶναι πολλαπλῶς περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στήν Ἀθήνα. Ἐκεῖ αὐτομάτως ἡ θερμοκρασία πέφτει αἰσθητά, ἡ εὐκρασία τῶν ἀέρων τῆς γῆς αὐξάνει, χῶρια πού τό μάτι χορταίνει πρασινάδα, χάρη σέ δένδρα «ἀμφιλαφή», τό «πάγκαλον σύσκιον», «τό εὔπνου καί σφόδρα ἠδύ τοῦ τόπου», πού ἔλεγε ὁ θεῖος Πλάτων γιά τό τότε ρέμα τοῦ Ἰλισοῦ καί νῦν ἀπολύτως μπετοναρισμένη λεωφόρο ταχείας κυκλοφορίας. Ἀλλά αὐτά τά ὠραῖα καί πράσινα πού νά τά ἔβρι κανεῖς στό Παγκράτι, στήν Ἀχαρνῶν, στήν Κυψέλη, στά Ἐξάρχεια! Πολυκατοικιοποιώντας οἱ κάτοικοι ἀκόμη καί τά μικρότερα στενοσόκακα τῶν γειτονιῶν φράχτηκαν οἱ δρόμοι τοῦ ἀέρα ἔτσι πού ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀθήνας νά μήν μπορεῖ νά εὐεργετηθεῖ ἀπό τά μελτέμια πού τή δρόσιζαν καί τήν καθάριζαν. Ὅποιος μένει σέ ὕψωμα, ὅπως ὁ γράφων, ἐλάχιστες μέρες τό χρόνο μπορεῖ νά δεῖ τή θάλασσα, παρόλο πού δέν ἀπέχει οὔτε πέντε χιλιόμετρα σέ εὐθεία γραμμή. Ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι ἀλλάξαμε στατικῶς τό κλίμα. Ὅταν δέ ὁ φοβερός καύσωνας τοῦ 1987, ἐκτός πού μᾶς βασάνισε, ἔστειλε στόν ἄλλο κόσμο 1.500 γερόντους καί γερόντισσες, οἱ κάτοικοι βρῆκαν ἀμέσως τήν ἀπάντηση: γέμισαν τόν τόπο μέ κλιματιστικά πού ἀνεβάσουν τή θερμοκρασία, ὅπως λένε οἱ εἰδικοί, κατά 2° Κελσίου. Ὁ θεός μᾶς στέλνει 33° ἐμεῖς τούς ἀνεβάζουμε στούς 35°, φτιάχνουμε μόνοι μας τόν καύσωνα μᾶς.

Δέν λέω τίποτε καινούριο· ὅλα αὐτά ἔχουν εἰπωθεῖ καί γραφτεῖ κατά κόρον ἀπό οἰκολόγους, περιβαλλοντολόγους, δημοσιολόγους, πολιτικούς, δημοσιογράφους,

φους και πολίτες. Πού και πού δέ ξεσπάει και κάποια «κίνηση πολιτών» πού προσπαθούν να προστατέψουν λίγα δένδρα —και καλά κάνουν— αν και η μπετονιέρα δεν σκαμπάζει από τέτοια. Είναι γνωστό ότι η μεγάλη επέκταση της πολυκατοικίας μέσα στο Λεκανοπέδιο έγινε, χονδρικά, μετά το 1980, ενώ δεν ήταν οι πολυεθνικές και το μεγάλο κεφάλαιο πού κτίζοντας πήραν τα βουνά και τα όρη: ήταν ο συνηθισμένος, ο άνθρωπος της διπλανής πόρτας πού ανέπτυξε, άγχωδώς, όλα αυτά τα αναρριχόμενα στίς πλαγιές «οικιστικά προγράμματα».

Εκείνο, ωστόσο, πού νομίζω ότι δεν έχει συνειδητοποιηθεί είναι πώς αυτή η κατάσταση είναι αναντίστροπτη. Αν το κράτος θά μπορούσε να παρεμποδίσει, να βάλει φραγμούς στην περαιτέρω επέκταση —κάτι βεβαίως πού δεν πρέπει— κανείς δεν μπορεί να απαλλάξει το Λεκανοπέδιο από το ήδη κτισμένο του φορτίο. Είδε ποτέ κανείς να γκρεμίζεται πολυκατοικία, να αδειάζει ένα τετράγωνο από το τσιμέντο; Ακόμα και οι σχετικώς προστατευμένες περιοχές με μέτρα όπως η μεταφορά συντελεστού δομήσεως δεν έκαναν τίποτ' άλλο παρά περιοχές π.χ. σαν τα Μελίσσια να πάρουν τ' άψήλου. Ο λόγος είναι απλός: είμαστε τέσσερα τα εκατομμύρια οι κάτοικοι του Λεκανοπεδίου, όλοι θέλουμε σπίτι, μοντέρνα διαμερίσματα καθ' όσον σχετικώς ευημερούντες. Αφού ο λαός ήθελε τσιμέντο ο τόπος τσιμέντο θά γινότανε. Κι έγινε. Γι' αυτό και η κατάσταση τσιμέντο είναι αναντίστροπτη. Αλλά περί της καταστάσεως γράφονται και λέγονται καθημερινώς άπειρα λυγμάδη και θρηνητικά.

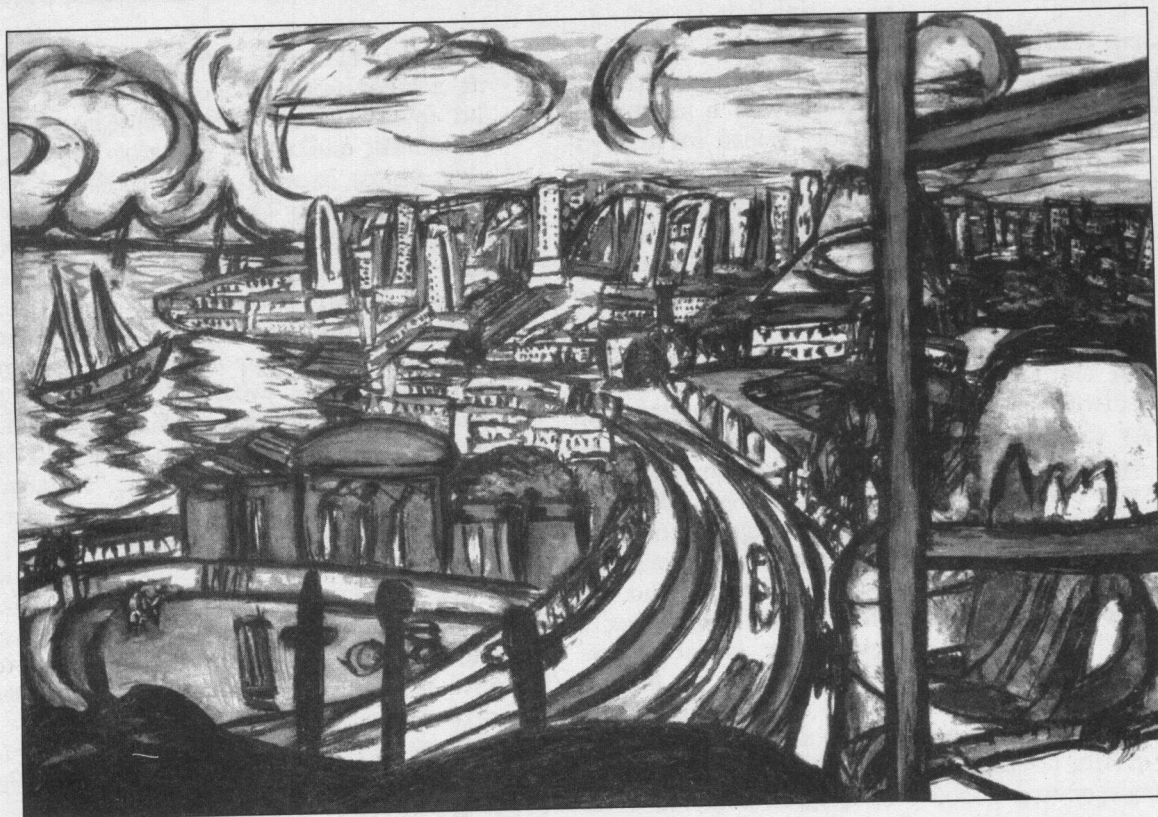
Θέλω όμως να προσθέσω στά προηγούμενα, όχι μιά νότα αισιοδοξίας, αλλά τήν επισήμανση μιάς μικρής ρωγμής. Οι κάτοικοι του Λεκανοπεδίου δεν είμαστε ούτε αυτόχθονες ούτε αυτοφυείς. Από τά χωριά μας ήρθαμε. Ήρθαμε από εκεί πού υπάρχουν δένδρα, δάση, κάμποι χλωροί, ποτάμια, μπαχτσέδες, φυτείες, δενδρώνες. Μέσα απ' αυτή τή φυτεμένη φύση αρχίζει η ιστορία μας, μόλις πριν μιά γενιά για τους πίο πολλούς. Ρίχτε μιά ματιά στίς απογραφές του 1951, '61, '71, '81, '91, 2001 και θά τό διαπιστώσετε, προσθέτοντας βέβαια και μερικές εκατοντάδες χιλιάδες άλλοδαπούς οικονομικούς μετανάστες. Κι όπως, ύστερα από τόσα βάσανα και καύμους, οι άνθρωποι αυτοπαρκαρίστηκαν στά διαμερίσματα με τά στενά μπαλκονάκια —οί προνομιούχοι έπιασαν τά ρετιρέ— ήταν αδύνατο να ξεχάσουν, μαζί με τήν εγκατάσταση στην πολυκατοικία, τήν ιστορία τους και τήν προέλευσή τους. Κάποια γιαγιά, κάποιος παππούς, κάποιος ρέκτης του πράσινου, φύτεψε τό μπαλκόνι του. Βέβαια δεν μπορούσαν να δάλουν έλατα και λυγαριές στο μπαλκονάκι, αλλά έδαλαν μιά δυό γλάστρες με βασιλικό, κανένα πελαργόνι, καμιά μαντζουράνα ή γεράνι πού άντέχουν στή ξηρασία και τό λιγοστό νερό. Κι ήταν τό νερό ακριβό κι ήθελαν οι δόλιες οι γλάστρες μιά κάποια φροντίδα καθημερινή. Πάντως αρκετοί τό προσπάθησαν. Υπήρχε και μιά σοβαρή παράδοση με τά άνθη και τίς

γλάστρες εδώ στην Αθήνα, παρόλο πού οι αϊλές με τίς περικοκλάδες, τά γιασεμιά και τίς λεμονιές έγιναν μιά τρύπα πού επισήμως ονομάζεται «ακάλυπτος». Ο περιβόητος ακάλυπτος, στο πίσω μέρος της πολυκατοικίας, γέμισε σκούπες και κουβάδες, όχι άνθη πού θά ήθελε ο Σολωμός. Όμως κάτι έγινε. Όσο πέρναγε μάλιστα ο καιρός αρκετές βεράντες πρασίνισαν κι άνθισαν, ήρθαν περικοκλάδες, βενιαμίνοι, βουκαμβίλιες, φίκοι κι εκείνα τά τόσο τυπικά φυτά της άττικής χλωρίδος όπως τά κακτοειδή με τά περιεργα μεξικάνικα ονόματα, πολλαπλασιάστηκαν οι ζαρντινιέρες, στίς λαϊκές αγορές οι άνθοπώλες κάνουν χρυσές δουλειές όπως και τά πέριξ άνθοκομεία, ήρθαν και τά αυτόματα ποτιστικά πού έλυσαν τό πρόβλημα της άρδευσης. Τέλος πάντων. Στίς μέρες μας, περπατώντας στους δρόμους, δεν είναι σπάνιο να δει κανείς πολυκατοικίες πού τά μπαλκόνια τους μεταμορφώθηκαν σε πραγματικούς μπαχτσέδες. Προφανώς οι ένοικοί τους είναι ρέκτες των φυτών και των άνθων, μερακλήδες μ' αυτά τά πράματα. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις τά αποτελέσματα είναι αξιοθαύμαστα: μεταμορφώθηκε αυτή η άχαρη και πανομοιότυπη πρόσωση της πολυκατοικίας σε ένα όμορφο κτίσμα.

Ήταν μιά αυθόρμητη παρέμβαση αυτή, από τους ίδιους τους χρήστες πού κουβάλησαν στο μπαλκόνι τους κάτι από τή φύση, κάτι από τό «πράσινο», πού έχασαν, έστω κι αν αυτή η παρέμβαση έγινε για λόγους αισθητικούς, για να όμορφύνει κάπως τό σπίτι. Αλλά ποιός είπε ότι οι αισθητικές ανάγκες και οι ζητήσεις δεν έχουν σημασία;

Όσο που είναι λίγα ακόμα τά πρασινισμένα μπαλκόνια, ιδιαίτερα στους κάτω όρόφους. Τό «χόμπυ» με τίς γλάστρες στο μπαλκόνι είναι όμως κολλητικό. Αν κάποιος αρχίσει, τόν μιμούνται και οι διπλανοί, παρόλο πού τά λουλούδια είναι μελάς, τά φυτά πού αγοράζεις στή λαϊκή δεν είναι κατάλληλα, δεν άντέχουν στους καύσωνες και τή μόλυνση. Αγοράζεις μιά γαρδένια απ' τόν γύφτο και σε δέκα-δεκαπέντε μέρες έχει μαραθεί, μολονότι τή φρόντιζες σαν τά μάτια σου. Είναι και τό χέρι βλέπεις, πολλοί είναι γκαντέμηδες.

Έλεγα, λοιπόν, ότι παρά τίς προόδους για τό πρασίνισμα της πόλης ένα ελάχιστο του χώρου αυτού έχει πρασινίσει. Μου είπε κάποιος ειδικός, πού λογάριασε τό μήκος των μπαλκονιών του Λεκανοπεδίου, ότι συνολικά άνέρχεται σε 24 εκατομμύρια τρεχούμενα μέτρα. Ίσως δεν είναι ακριβής ο ύπολογισμός. Είναι όμως ένας ελεύθερος χώρος, μέσα στην πόλη, κατάλληλος για «δενδροφύτευση». Τά μισά απ' αυτά τά εκατομμύρια μέτρα αν γέμιζαν φυτά, περικοκλάδες και γλάστρες, θά είχαμε ένα τεράστιο φορτίο πράσινου. Τά φυτά, είτε τεράστιο δένδρο σαν τόν έλατο ή τήν όξυά, ή τήν καμέλια στή γλάστρα τήν ίδια δουλειά κάνουν. Κι αφού δεν μπορεί να φυτευθούν μέσα στην πόλη όξυές, ζήτω τά γεράνια, οι φίκοι και τά γιασεμιά. Μέσα σε λίγα χρόνια οι πολυκατοικίες, στίς όποιες οι αρχιτέκτονες ματαιώς ψάχνουν να τους δώσουν μιά

φάτσα ενδιαφέρουσα και αρχιτεκτονικῶς ὀμορφη, μποροῦν νά μεταμορφωθοῦν σέ θαλερούς γλαστρώνες. Στό κάτω κάτω, τά καλοκαίρια και τίς χειμωνιάτικες λακάδες, εἶναι πολύ ὠραία νά πίνεις τό οὔζο σου ἀνάμεσα σέ γλάστρες και θαλερά φυτά! Θά ἦταν ἄλλωστε μιά ὠραία συλλογική συνήθεια τῶν κατοίκων, μέ ὠφέλεια μεγάλη γιά ὄλους και τήν πόλη. Κι εἶναι τόσο ἀπλό νά πραγματοποιηθεῖ: λίγο μεράκι και μόνο.

Ἄλλά ἡ γενίκευση τῆς «δενδροφύτευσης» τοῦ μπαλκονιοῦ μπορεῖ νά ἐνισχυθεῖ μέ πολύ ἀπλά μέσα.

- Ἄν τά ἀνθοκομεῖα παράγουν καλύτερα φυτά, κατάλληλα γιά τό κλίμα τῆς Ἀθήνας, ἀνθεκτικά. Μέ κάποια κρατική ἐνίσχυση θά μποροῦσαν νά φτηνύνουν κιόλας. Φθηνότερα φυτά θά ἦταν ἓνα πολύ καλό κίνητρο γιά ὄλους.

- Ἄν, πάλι μέ τόν ἴδιο τρόπο, οἱ ἀνθρωποὶ ἔβρισκαν καλό χῶμα. Αὐτά πού πουλᾶνε οἱ γύφτοι και οἱ λαϊκές εἶναι σκουπίδια βλαβερά.

- Ἄν οἱ δήμοι, ἢ ἄλλος τίς, φρόντιζαν στίς γειτονιές νά ὀργανώσουν κέντρα ἀπό γεωπόνους πού θά συμβούλευαν τόν κόσμο γιά τήν καλύτερη καλλιέργεια αὐτῶν τῶν φυτῶν. Τό νόου χάου τῆς γιαγιάς δέν ἐπαρκεῖ, κι ὕστερα οἱ γιαγιάδες ἀπ' τά χωριά μᾶς σώνονται. Εἶδα κάπου ὅτι θά γίνει ἓνα διεθνές συνέδριο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ζωγραφικῆς στίς προσόψεις τῶν πολυκατοικιῶν! Μά ποιά καλύτερη ζωγραφική, γλυπτική, διακοσμητική τέχνη ἀπό μιά λουλουδιασμένη βεράντα;

- Ἄν, τέλος, ἄρχιζε μιά προσπάθεια γιά τό πρασίνισμα τῶν ταρασῶν. Ἐδῶ μάλιστα θά μποροῦσε ἡ λέξη δενδροφύτευση νά κυριολεκτεῖ. Μέ τήν ταράτσα τά πράγματα εἶναι πιό δύσκολα, πιό σύνθετα: χρειάζεται στατική ἐνίσχυση γιά νά φέρει τό βάρος και καλή στεγανοποίηση γιά νά μή γίνουν μαντάρια ἀπό τά νερά τά ἀποκάτω διαμερίσματα. Χρειάζεται, πάλι, καλό χῶμα, φτιαχτό. Χρειάζονται χρήματα πού θά καταβάλλουν οἱ ἐνοικοὶ, ἀλλά και οἱ δήμοι και κυρίως τό κράτος.

Ἡ δενδροφύτευση τῶν ταρασῶν θά ἐφοδιάζε τήν τοιμεντένια Ἀθήνα μέ πολλές χιλιάδες στρέμματα δάσους, θά τῆς ἄλλαζε τό κλίμα, θά δροσερέυε τόν ἀέρα! Τόσα δισεκατομμύρια δόθηκαν γιά τά κλιματιστικά ἢ τά πομπώδη κατασκευάσματα βιτρίνας τοῦ Καλατράβα! Ἄς δοθοῦν χρήματα και γιά τό πράσινο, ἐκεῖ πού πραγματικά μπορεῖ νά ὑπάρξει, γιά νά ῥθει λίγος δροσισμός στήν ἀτμόσφαιρα και στά διαμερίσματα. (Στόν Ρέντη ὑπῆρξε ἓνα τέτοιο πρόγραμμα γιά λίγες ταράτσες μέ ἔξοχα ἀποτελέσματα. Παράδειγμα γιά μίμηση).

Ὅλα αὐτά εἶναι ἀπολύτως ἐπωφελῆ, ἀπολύτως ἐφικτά, ἀπολύτως ὀμορφα, ἀπολύτως ἀναγκαῖα, κατεπιγόντα. Ἄν κάπου προσκρούουν εἶναι, κυρίως, στήν ἔλλειψη προσωπικοῦ ενδιαφέροντος τῶν κατοίκων. Θέλει μεράκι τό πρασίνισμα. Ὅμως δέν τό παράγει κανένα πρόγραμμα, καμιά δράση. Εἶναι ὑψητή πολιτική ἀρετή.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΜΑΡΣΑΛ: ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ ΤΟΥ '49

του Γιώργου Σταθάκη*

«Τά σχέδια τῆς Ἀμερικάνικης Κυβέρνησης γιά τήν συνέχιση τῆς στρατιωτικῆς βοήθειας στήν Ἑλλάδα στηρίζονται στήν προσμονή ὅτι ἡ φύση καί ὁ βαθμός τῶν δραστηριοτήτων τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων δέν θά εἶναι τέτοιος πού νά ἐπιβάλλει ἀβάσταχτα βάρη στήν ἐγχώρια οἰκονομία. Εἶμαι ἀπόλυτα πεπεισμένος ὅτι οἱ Ἐνοπλες Δυνάμεις θά ἔπρεπε νά δαπανοῦν μόνο τούς πόρους τούς τρέχοντος προϋπολογισμοῦ μειωμένους κατά 25%.»¹

Ἡ σύντομη ἀποστρατικοποίηση

Ἡ πρώτη σημαντική ἐνέργεια τῆς Ἀμερικανικῆς Πρεσβείας ἀμέσως μετά τό τέλος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἦταν ἡ κατάρτιση καί ἀμεση προώθηση ἑνός προγράμματος περικοπῶν τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν. Ἦδη στά τέλη τοῦ Ὀκτωβρίου, ὁ πρεσβευτής Γκρέντνυ, σέ δημόσια ἀνακοίνωσή του,² χαρακτήρισε τό '50 ὡς «τό ἔτος τῶν μεγάλων εὐκαιριῶν γιά τήν Ἑλλάδα» καί κάλεσε τήν ἑλληνική κυβέρνηση καί τόν ἑλληνικό λαό νά τό ἀξιοποιήσουν κατάλληλα. Σύμφωνα μέ τίς δημόσιες διακηρύξεις τοῦ Γκρέντνυ, τό τέλος τοῦ Ἐμφυλίου ἐπέτρεπε πλέον τή δραστική μείωση τοῦ μεγέθους τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καί τήν ἀμεση περικοπή τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν. Ἔτσι θά μπορούσε νά ἐπιταχυνθεῖ ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς οἰκονομίας καί νά προχωρήσει τό ἐπενδυτικό πρόγραμμα τό ὁποῖο εἶχε παραμείνει σέ ἀναστολή.

Ἡ κομμουνιστική στρατιωτική ἀπειλή κατά τόν Γκρέντνυ εἶχε πρακτικά ἐκλείψει. Ἡ προστασία τῶν βορείων συνόρων ἀπέναντι στίς «ἐχθρικές γειτονικές

χῶρες καί τούς 10.000 ἠττημένους ἀντάρτες» ἀπαιτοῦσε πολύ μικρότερες στρατιωτικές δυνάμεις ἀπό τίς ὑπάρχουσες. Ἐξάλλου ἡ μείωση τοῦ μεγέθους τοῦ στρατοῦ δέν θά ἐπηρέαζε οὔτε στό ἐλάχιστο τήν ἀποτελεσματικότητα του, ἐφόσον οἱ ΗΠΑ, μέ τήν τεχνική ὑποστήριξη πού θά προσέφεραν, θά διατηροῦσαν τό ἀξιόμαχο τοῦ στρατεύματος σέ ὑψηλά ἐπίπεδα.

Μάλιστα ὁ Γκρέντνυ θεώρησε, πῶς καθώς ἡ στρατιωτική ἀπειλή ἐξέλειπε, ἦταν οἱ πιθανές ἀποτυχίες στό οἰκονομικό πεδίο αὐτές πού θά μπορούσαν νά ἀναβιώσουν τήν κομμουνιστική ἀπειλή στό μέλλον. Ὅπως χαρακτηριστικά σημείωνε, «ὁ κίνδυνος νά πέσει ἡ χώρα στούς ἐχθρούς της» θά ἦταν ἦταν πολύ μεγαλύτερος ἐάν τό πρόγραμμα τῆς οἰκονομικῆς βοήθειας, ἀπαλλαγμένο ἀπό τίς δυσβάσταχτες ἀμυντικές δαπάνες, δέν στρεφόταν πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς οἰκονομικῆς ἀνασυγκρότησης.

Δύο μέρες νωρίτερα, σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν πρω-

1. Grady to Diomedes, Letter, October 23, 1949, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

2. Statement by Ambassador Grady on the Reduction of the Greek Armed Forces, October 25, 1949, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

3. ὅ.π., Grady to Diomedes, 23 October.

* Προδημοσίευση ἀπό τό βιβλίο τοῦ Γ. Σταθάκη «Σχέδιο Μάρσαλ», πού κυκλοφορεῖ προσεχῶς (ἐκδ. Βιβλιόγραμμα).

θυπουργό Διομήδη³ ο Γκρέντντ είχε ζητήσει την υποστήριξη της κυβέρνησής του στα σχέδια των «αμερικανών στρατιωτικών συμβούλων και των ελληνικών στρατιωτικών αρχών» να περικοπεί άμεσα, μέχρι τα Χριστούγεννα, το μέγεθος των ενόπλων δυνάμεων κατά 50.000 άνδρες. Οι περικοπές αυτές ήταν απόλυτα αναγκαίες προκειμένου να αξιοποιηθεί το '50 για την ανασυγκρότηση. Μάλιστα έπεσήμανε πως το '50 αποτελούσε εξ αντικειμένου το κρίσιμο έτος του Σχεδίου Μάρσαλ, έφόσον οι πόροι του θα έφθαναν στο υψηλότερο σημείο, πριν μειωθούν σταδιακά στη διάρκεια των τελευταίων δύο χρόνων. Υπενθύμισε δέ στον Πρωθυπουργό, ότι τον Ιανουάριο του '50, η ΕΣΑ και ο ΟΕΕΚ θα συζητούσαν στο Παρίσι την αναθεώρηση του τρέχοντος προγράμματος και με μάλλον έκδιαστικό τρόπο συνέδεσε την περικοπή των στρατιωτικών δαπανών με την ευνοϊκή αντιμετώπιση της Ελλάδας στις συζητήσεις αυτές.

Τόν Ιανουάριο του '50 ο Γκρέντντ πληροφόρησε το νέο πρωθυπουργό Θεοτόκη⁴ για το τελικό πρόγραμμα των περικοπών. Αυτό πρόβλεπε στο διάστημα των επόμενων 14 μηνών τη μείωση των ενόπλων δυνάμεων κατά 50% και του στρατού ξηράς κατά 60% (πίνακας Δ1). Σέ δεύτερη παράλληλη επιστολή του,⁵ όπου εξέφραζε την αγωνία του για την πορεία του προϋπολογισμού, πρότεινε επιπρόσθετες περικοπές. Στόχος ήταν ή μείωση των άμυντικών δαπανών του προϋπολογισμού, στο τρέχον οικονομικό έτος, το '49-'50, κατά 25%. Έτσι πέρα από τη μείωση του αριθμού των στρατευμένων, πρότεινε την ένοποίηση των τριών στρατιωτικών ύπουργείων προκειμένου να εξοικονομηθούν πόροι από τις διοικητικές δαπάνες, την αναθεώρηση των συνταξιοδοτικών νόμων και την κατάργηση των οικογενειακών επιδομάτων στους στρατευμένους.⁶

Ός να μίν έφθαναν οι περικοπές αυτές, ο Γκρέντντ αναζητούσε επιπρόσθετες. Έτσι παράλληλα ζήτησε από το στρατηγό Βάν Φλήτ, ως επικεφαλής της JUSMAG, να έντοπίσει νέα πεδία περικοπών. Μάλιστα τον συμβούλεψε να φτάσει μέχρι του σημείου «της κατάργησης δραστηριοτήτων που είχαν αναπτυχθεί στη διάρκεια του έμφυλου και δέν κρίνονταν απαραίτητες στις νέες συνθήκες.»⁷ Καθώς ή χώρα βρισκόταν σέ προεκλογική περίοδο, ο Γκρέντντ έπεσήμανε πως προτεραιότητα θα έπρεπε να δοθεί σέ μέτρα που ή ύλοποίησή τους απαιτούσε άπλές διοικητικές αποφάσεις δέν απαιτούσε δηλαδή πρόσθετες νομοθετικές ρυθμίσεις.

Στίς 30 Ιανουαρίου, ο Γκρέντντ, σέ επιστολή του στο Ύπουργείο Έξωτερικών των ΗΠΑ⁸ εξέφρασε τίς ανησυχίες του για την πορεία του έλλείμματος του προϋπολογισμού και έπεσήμανε πως χωρίς νέες περικοπές στις δαπάνες ή ύλοποίηση του τρέχοντος έπενδυτικού προγράμματος ήταν αδύνατη. Προέβλεψε ότι περικοπές της τάξης του 20% στο πρόγραμμα ανασυγκρότησης του '49-'50 θα ήταν αναπόφευκτες, καθώς

το δημοσιονομικό έλλειμμα θα ξεπερνούσε τίς προβλέψεις και αντίστοιχοι πόροι από τό Ταμείο Αντικαταβολών θα έπρεπε να «παγώσουν» για αντιπληθωριστικούς λόγους. Οι στρατιωτικές δαπάνες, που αποτελούσαν τό 40% των δαπανών του προϋπολογισμού, αποτελούσαν κατά τόν Γκρέντντ τόν κατάλληλο τομέα προκειμένου να περικοπούν οι δαπάνες, να συγκρατηθεί τό έλλειμμα και να αποδεσμευτούν πόροι για την ανασυγκρότηση.

Παραδόξως τό πρόγραμμα άποστρατιωτικοποίησης δέν βρήκε υποστήριξη στους ελληνικούς πολιτικούς και στρατιωτικούς κύκλους. Για τά πολιτικά κόμματα, τά όποια έτοιμάζονταν για τίς εκλογές της άνοιξης, μία πιθανή υποστήριξη του προγράμματος αυτού θα συνεπαγόταν πολιτικό κόστος. Οι περικοπές θα έθιγαν αναπόφευκτα τίς εισοδηματικές εισφορές που απολάμβαναν οι στρατευμένοι και οι οικογένειες τους και μία πληθώρα άλλων συμπληρωματικών άμεσων και έμμεσων εισοδημάτων που είχαν ως πηγή τόν προϋπολογισμό. Ταυτόχρονα ή άπότομη μείωση του αριθμού των στρατευμένων θα προσέθετε μερικές δεκάδες χιλιάδες στον κατάλογο των άνέργων.

Πίνακας Δ1

Σχέδιο Περιοπών των Ένόπλων Δυνάμεων, '49-'50
(σέ χιλιάδες)

	Ιούν. '49	Ιαν. '50	Ιούν. '50	Ιαν. '51
Έλληνικός Έθνικός Στρατός	197	147	114	80
Βασιλικό Ναυτικό	14	12	10	7
Βασιλική Έλληνική Έαεροπορία	7	6	6	6
Έθνοφρουρά	32	31	31	31
Κατηγορία «Γ» (Μακρόνησος)	4	10	-	-
Σύνολο	264	206	161	124

Πηγή: Grady to Theotokis, 17 January 1950, Letter no 1, (Athens Embassy, Confidential Files 1950-52:500, box 42).

4. Grady to Theotokis, Letter no 1, January 17, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

5. Grady to Theotokis, Letter no 2, January 17, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

6. Οι άμυντικές δαπάνες περιλάμβαναν πληθώρα άμεσων και έμμεσων εισοδηματικών ένισχύσεων: επιδόματα στις οικογένειες των στρατευμένων, έκτακτες κατηγορίες επιδομάτων στους στρατιωτικούς, ειδικές κατηγορίες συντάξεων. Παράλληλα ή άμυνα συνιστούσε βασικό τομέα άπασχόλησης πολιτικού προσωπικού. Κάθε άκριβής άποτίμηση των σχετικών μεγεθών δέν είναι δυνατή, καθώς τά στοιχεία για τίς άμυντικές δαπάνες δέν είναι διαθέσιμα.

7. Grady to VanFleet, Memorandum, January 17, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

8. Grady to Department of State, Air Pouch, Athens 113, January 30, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

Για τους στρατιωτικούς κύκλους ή γρήγορη αποστρατιωτικοποίηση ήταν κάθε άλλο παρά επιθυμητή. Συνιστούσε προφανή απειλή στην πολιτική έπιρροή που απολάμβαναν την περίοδο αυτή.⁹ Έπιπρόσθετα μία γρήγορη περικοπή των ενόπλων δυνάμεων στό μισό θα δημιουργούσε απρόδλεπτες πιέσεις στις ενδιάμεσες βαθμίδες της ιεραρχίας. Είναι χαρακτηριστικό πώς ο Γκρέντντ στην έπιστολή του προς τον Θεοτόκη, θέλοντας να προκαταλάβει τις αντιδράσεις των στρατιωτικών, ύπογράμμισε πώς στις

«δημοκρατικές χώρες, ενώ οι στρατιωτικές αρχές συμβουλεύουν τις κυβερνήσεις για θέματα όπως τό μέγεθος των ενόπλων δυνάμεων, ή τελική πρωτοβουλία και ή ευθύνη των αποφάσεων άφορᾶ την πολιτική κυβέρνηση.»¹⁰

Έτσι ενώ τελικά ή ήγεσία των ενόπλων δυνάμεων και ή έλληνική κυβέρνηση εύθυγραμμίστηκαν με τις άμερικάνικες άπαιτήσεις, αυτό έγινε δυνατό μόνο εξαιτίας των φορτικών πιέσεων της άμερικάνικης πλευρᾶς, κυρίως προς τον Παπάγο, χωρίς ουσιαστικά τή δικιά τους συγκατάθεση.

Η άπαισιοδοξία της άμερικάνικης πλευρᾶς δέν περιοριζόταν στις άμεσες εξελίξεις. Άφορούσε και τή συνολική πορεία του Σχεδίου Μάρσαλ στην Ελλάδα. Ένόψει μάλιστα των επικείμενων συζητήσεων στό Κογκρέσο για τήν πορεία του Σχεδίου Μάρσαλ, ο ύπουργός Έξωτερικών Άτσεσον είχε έπισημάνει στόν Γκρέντντ¹¹ πώς θά ήταν δύσκολο στις συζητήσεις αυτές να άποφευχθεί ή άναφορά στην έλληνική περίπτωση. Τό Κογκρέσο ενδιαφερόταν να έντοπίσει τις περιπτώσεις χωρών όπου ο βασικός στόχος του Σχεδίου Μάρσαλ, ή έπίτευξη δηλαδή της οικονομικής τους «βιωσιμότητας», δέν θά είχε πραγματοποιηθεί μέχρι τό '52. Στις περιπτώσεις αυτές άναλόφεντα θά ύπῆρχαν αίτήματα για συνέχιση της οικονομικής βοήθειας μετά από τό '52. Ο Άτσεσον θεώρησε πώς ή Ελλάδα άποτελούσε τήν πιό άντιπροσωπευτική ίσως περίπτωση τέτοιας χώρας και ζήτησε τήν γνώμη της Πρεσβείας στην Άθήνα για τις συνέπειες που θά είχε μία έκτεταμένη συζήτηση του έλληνικού προβλήματος στό Κογκρέσο.

Ο Γκρέντντ¹² έκρινε πώς οποιαδήποτε άναφορά στην προοπτική παράτασης της οικονομικής βοήθειας πέρα του '52 θά έπρεπε πάση θυσία να άποφευχθεί. Κάτι τέτοιο θά άκύρωνε τις τρέχουσες προσπάθειες της άμερικάνικης πλευρᾶς να προωθήσει τις άναγκαίες μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα και θά άποδυνάμωνε πλήρως τή διαπραγματευτική της θέση.

Τό έτήσιο πρόγραμμα '49-'50

Η άποστρατιωτικοποίηση θά συνοδεύοταν από τήν κατεξοχήν προσπάθεια για τήν επιτάχυνση της άνασυγκρότησης. Τό '49-'50 ήταν εκ των πραγμάτων τό πιό κρίσιμο έτος για τό έπενδυτικό πρόγραμμα. Εάν χα-

νόταν για δεύτερη χρονιά ή δυνατότητα πραγματοποίησης σημαντικού μέρους των προγραμματιζόμενων έπενδύσεων, τότε κάθε πιθανότητα ύλοποίησης έστω κάποιου σημαντικού τμήματος του Τετραετούς Προγράμματος θά χανόταν όριστικά, καθώς τά τελευταία δύο χρόνια του Σχεδίου Μάρσαλ ήταν δεδομένο ότι ή οικονομική βοήθεια σταδιακά θά μειωνόταν. Τό έτήσιο πρόγραμμα του '49-'50, όπως είχε αρχικά σχεδιαστεί τό Νοέμβριο του '48 από τήν ECA/G και τήν έλληνική κυβέρνηση ύπογράμμισε τό σημείο αυτό:

«Άν και τό έτήσιο πρόγραμμα του '49-'50 είναι μόνο μέρος του μακροχρόνιου προγράμματος, έντούτοις είναι τό πιό σημαντικό στάδιο άναφορικά με τήν Ελλάδα... Μόνο ή πλήρης ύλοποίηση του προγράμματος στή διάρκεια του '49-'50 θά έπιτρέψει στους στόχους του μακροχρόνιου προγράμματος —και συνεπώς στό στόχο του ευρωπαϊκού προγράμματος άνασυγκρότησης— να έπιτευχθούν στό τέλος της τετραετίας».¹³

Στό αρχικό αυτό σχέδιο προβλεπόταν οι εισαγωγές καταναλωτικών αγαθών να παραμείνουν στάσιμες και να αύξηθούν σημαντικά οι εισαγωγές κεφαλαιουχικού έξοπλισμού. Τό φιλόδοξο αυτό σχέδιο προέβλεπε οικονομική βοήθεια της τάξης των 309,7 εκατομμυρίων δολαρίων (80-90 δηλαδή περισσότερα από τό '48-'49), 171,5 από τά όποια θά δινόταν άποκλειστικά για εισαγωγές κεφαλαιουχικού έξοπλισμού. Παράλληλα προβλεπόταν ή δέσμευση στό έσωτερικό, σε δραχμές, ποσού ίσου με 175 εκατομμύρια δολάρια. Έν προκειμένω προέβλεπε τόσο τήν έκτενή χρήση των πόρων του Ταμείου Άντικαταβολών, όσο και τήν ένεργοποίηση της εγχώριας άποταμίευσης. Τό σχέδιο αυτό ακολουθούσε προφανώς τις κατευθύνσεις του αρχικού Τετραετούς Προγράμματος. Προεβλέπε ότι τό '49-'50 θά ύπῆρχε ή δυνατότητα να δοθεί ένα μεγάλο έκτακτο ποσό σε συνάλλαγμα, τό όποιο θά έδινε τήν αρχική ώθηση που χρειαζόταν τό ένεργειακό και τό βιομηχανικό πρόγραμμα.

Βεβαίως ή επένδυση μέσα σ' ένα χρόνο 350 εκατομμυρίων δολαρίων σε εισαγωγές κεφαλαιουχικού έξοπλισμού και τοπικές επενδύσεις φάνταζε δυσανάλογη με τις ίδιες τις δυνατότητες του κράτους και της ιδιωτικής οικονομίας να προδούν σε τέτοιας κλίμακας επενδύσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι στό έτήσιο αυτό πρό-

9. Memminger to Minor, Memorandum, «Political Discussion with ECA/G Field Representatives», February 8, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

10. Grady to Theotokis, January 17, 1950, Letter no 2, ό.π.

11. Acheson to Grady, Telegram, February 8, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

12. Grady to Acheson, Telegram, February 23, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

13. ECA/G, The 1949-50 Program of Greece, (Mission to Greece, Finance and Program Division, box 2), σελ. 115.

γραμμα προβλεπόταν ή δημιουργία 100.000 νέων θέσεων εργασίας κατά την υλοποίησή του. Ταυτόχρονα δημιουργούσε την εντύπωση ότι παράλληλα θα μπορούσαν να επιτευχθούν όλοι οι βασικοί στόχοι τόσο της ανασυγκρότησης, όσο και της έναρξης των νέων έργων. Έτσι προέβλεπε την ολοκλήρωση των έργων αποκατάστασης των υποδομών (οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο, λιμάνια, κ.λπ.), την έναρξη των νέων αναπτυξιακών έργων (όπως ήταν τό ενεργειακό και τό

βιομηχανικό πρόγραμμα) και την ανάπτυξη των υποδομών της γεωργίας. Οι πληθωριστικές επιπτώσεις ενός τέτοιου προγράμματος είχαν μείνει τότε ασχολίαστες.

Τό Πρόγραμμα αυτό υπέστη δύο διαδοχικές αναθεωρήσεις, τόν Μάιο και τόν Νοέμβριο του '49 (πίνακας Δ2). Στην πρώτη αναθεώρηση δέν προβλέφθηκε ουσιαστικά περικοπή της βοήθειας, αλλά έγιναν επίμερους

προσαρμογές των μεγεθών σε πιο ρεαλιστικά επίπεδα. Στη δεύτερη αναθεώρηση θυσιάστηκαν τά περίφημα 100 εκατομμύρια που αποτελούσαν τό επίμαχο θέμα του επενδυτικού προγράμματος. Τό οριστικό ποσό τής βοήθειας (263,6) ήταν λίγο μεγαλύτερο από αυτό του προηγούμενου χρόνου, όπως αυτό είχε τελικά διαμορφωθεί με τίς αυξήσεις τής έμμεσης βοήθειας (238,8). Ουσιαστικά έγιναν μόνο μικρές αλλαγές σε αυτό. Υπήρξε πρόβλεψη για μικρή μείωση των εισαγωγών καταναλωτικών αγαθών σε σχέση με τόν προηγούμενο χρόνο και πρόβλεψη για μικρή αύξηση των εισαγωγών κεφαλαιουχικού εξοπλισμού σε 78 εκατομμύρια δολάρια. Τόν προηγούμενο χρόνο, οι εισαγωγές εξοπλισμού είχαν ύποστεί τίς συνήθεις μειώσεις στή διάρκεια του χρόνου και είχαν τελικά περιοριστεί μόλις στά 42 εκατομμύρια δολάρια.

Πίνακας Δ2

Οί αναθεωρήσεις του ετήσιου προγράμματος '49-'50 (σε εκατομμύρια δολάρια)

	Άρχικό Σχέδιο Νοέμβριος '48	Πρώτη Αναθεώρηση Μάιος '49	Δεύτερη Αναθεώρηση Νοέμβριος '49
Εισαγωγές	430,2	408,7	361,2
Έξαγωγές	105,4	99,5	91,9
Ίσοζύγιο Άδελων Πόρων	- 20,2	-24,3	-27,7
Άποζημιώσεις	31,3	25	30
Έλλειμμα	309,7	308,5	263,6
Οικονομική Βοήθεια	309,7	308,5	263,6

Πηγή: Bissel Report on the Second Annual Program for Greece, (Mission to Greece, Finance and Program Division, box 2), σελ. 3

Μετά τόν προσδιορισμό των σχετικών μεγεθών τής βοήθειας και των εισαγωγών, τό επενδυτικό πρόγραμμα έπρεπε νά προσαρμοστεί ανάλογα. Μόνο πού αυτό δέν ήταν εύκολο όπως τά προηγούμενα χρόνια όπου οι πόροι ήταν αποκλειστικά δεσμευμένοι σε συγκεκριμένα προγράμματα ανασυγκρότησης. Έδω έπρόκειτο για τήν έναρξη νέων έργων κυρίως στόν ενεργειακό και βιομηχανικό τομέα πού ή κλίμακα του καθενός από αυτά όπως και οι διασυνδέσεις των διαφόρων έργων επέβαλαν τή δέσμευση ελάχιστων ποσών προκειμένου νά γίνουν οι αναγκαίες εισαγωγές εξοπλισμού και νά ξεκινήσουν τά έργα.

Έτσι τό Πρόγραμμα ανασυγκρότησης πήρε μία ιδιόμορφη μορφή στή διάρκεια του '49-'50. Υπήρχαν παραγγελίες από τόν προηγούμενο χρόνο πού συγκροτούσαν δεσμεύσεις για τό τρέχον. Ταυτόχρονα ή έναρξη κάθε νέου έργου δημιουργούσε επιπρόσθετες δεσμεύσεις. Έτσι τό επενδυτικό πρόγραμμα του '49-'50 πήρε τή μορφή των δεσμεύσεων μέρος μόνο των οποίων θά καλυπτόταν με τή μορφή πραγματικών πληρωμών από τούς πόρους του '49-'50. Η ολοκλήρωση των

έργων θά γίνονταν με τούς πόρους των επόμενων χρόνων.

Στήν περίπτωση του δραχμικού επενδυτικού προγράμματος ή ιδέα αυτή των δεσμεύσεων πήρε άκραία μορφή. Έδω άπλά τέθηκε συνολικά τό πρόγραμμα σύμφωνα με τόν αρχικό σχεδιασμό του πού έφθανε τό έξωφρενικό ποσό του 1 τρισεκατομμυρίου δραχμών και άποφεύχθηκε οποιαδήποτε δέσμευση για τό διαθέσιμο ποσό από τό Ταμείο Αντικαταβολών, καθώς αυτό θά άποτελούσε συνάρτηση τής πορείας των δημοσιονομικών και νομισματικών δεδομένων στή διάρκεια του '49-'50.

Αυτού του τύπου ό διακανονισμός δημιουργούσε κάποια αισιοδοξία για τήν πραγματοποίηση, έστω με καθυστέρηση, κάποιου τμήματος του Τετραετούς Προγράμματος. Τό Γραφείο Ανασυγκρότησης, τόν Ιανουάριο του '50, σε σχετικό υπόμνημα πού υπέβαλλε στόν ΟΕΕC, διατύπωνε τίς προβλέψεις του για τήν πορεία ύλοποίησης του προγράμματος κατά τήν τελευταία διετία του Σχεδίου Μάρσαλ, τό '50-'52.¹⁴

Έκει γινόταν ή προφανής διαπίστωση ότι ή ύστέρηση των πόρων τά δύο πρώτα χρόνια δέν επέτρεπε τήν ύλοποίηση του αρχικού προγράμματος: «Η έμπειρία έχει δείξει ότι ή ολοκλήρωση του προγράμματος μέσα σε μία περίοδο τεσσάρων χρόνων δέν είναι πλέον δυνατή... Η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε από τήν πίεση των γεγονότων νά περικόψει σημαντικά τά αρχικά της σχέδια και νά συγκεντρώσει τούς διαθέσιμους πόρους στή διάρκεια των τεσσάρων χρόνων όσο ήταν δυνατό σε τομείς πού θά άπέφεραν τά μεγαλύτερα άποτελέσματα... Ως άποτέλεσμα των αλλαγών αυτών, ένα πολύ σημαντικό τμήμα -περίπου 37 τής εκατό- από τό μακροχρόνιο πρόγραμμα ανάκαμψης τής χώρας έπρεπε νά αναβληθεί για μετά από τό 1951-52».¹⁵

Η άναβολή ύλοποίησης του 40% του επενδυτικού προγράμματος για μετά τό '52, δέν είχε μεταβάλλει ριζικά τήν αρχική κατανομή ανάμεσα σε βιομηχανία, ενεργεια, και ύποδομές, αλλά είχε θέσει κάποια ιεράρχηση στό έσωτερικό κάθε ύποπρογράμματος. Στή βιομηχανία έξαιρέθηκαν οι ύφαντουργικές και οι χημικές βιομηχανίες και στό ενεργειακό έμεινε πίσω τό ύδροηλεκτρικό του Άχελώου.¹⁶

Παρά τίς προσαρμογές αυτές ή διάσωση ακόμα και μέρους του προγράμματος ήταν πλέον προβληματική. Τό ενεργειακό πρόγραμμα και φυσικά επιμέρους μικρότερα προγράμματα, πού ήταν άπόλυτα όμως έ-

14. High Board of Reconstruction, General Memorandum for ΟΕΕC. Greece. 1950-51 and 1951-52 Program, January 1950 (Mission to Greece, Construction Division, box 15).

15. High Board of Reconstruction, General Memorandum for ΟΕΕC. Greece, ό.π., σελ. 5 και 6.

16. High Board of Reconstruction, General Memorandum for ΟΕΕC. Greece, ό.π., σελ. 22 και 34.

νταγμένα στην ιδέα της ανασυγκρότησης (γεωργία, αλάτι, ορυχεία, ανταρτόπληκτες βιομηχανίες), είχαν κάποιες πιθανότητες υλοποίησης εάν θυσιαζόταν ο κύριος όγκος του βιομηχανικού προγράμματος. Μέ την επίσκεψη του Χόφμαν στην Ελλάδα ξεκαθαρίστηκε έντελως τό θέμα αυτό.

Η επίσκεψη Χόφμαν

Η επίσκεψη Χόφμαν¹⁷ έγινε τόν Αύγουστο του '49 και συνοδευόταν από ομάδα ειδικών της ECA και του Office of the Special Representative. Για την ελληνική κυβέρνηση ήταν ευκαιρία να επαναδιατυπώσει τά αιτήματα της. Για μία ακόμη φορά η κυβέρνηση απέδωσε τά βασικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας στους έξωγενείς παράγοντες, πρωτίστως στην ανεπαρκή οικονομική βοήθεια και ζήτησε την αύξηση της οικονομικής βοήθειας για τό τρέχον έτος. Ταυτόχρονα θεωρώντας ότι τό ισοζύγιο πληρωμών θά παρέμενε έλλειμματικό και μετά τό '52, η κυβέρνηση ζήτησε την προσφορά οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα για την περίοδο μετά τό τέλος του Σχεδίου Μάρσαλ. Μόνο πού όπως σωστά είχαν προβλέψει στην άλληλογραφία τους οι Γκρέντντ και Άτσεσον, κάτι τέτοιο έπρεπε σέ κάθε περίπτωση νά αποκλειστεί.

Για τό θέμα της ανάπτυξης η ελληνική κυβέρνηση επέμεινε ότι ήταν έντελως αναγκαίο νά τεθεί επίτελους σέ εφαρμογή τό Τετραετές Πρόγραμμα μέ την προσφορά των αναγκαίων πόρων. Παράλληλα ζήτησε την άμεση βοήθεια των κεντρικών υπηρεσιών του Σχεδίου Μάρσαλ προκειμένου νά αντιμετωπιστούν οι τεχνικές δυσκολίες πού παρουσίαζαν οι εισαγωγές έξοπλισμού και πρώτων ύλων.

Τέλος στό θέμα της σταθεροποίησης της οικονομίας υπέδειξε τίς στρατιωτικές δαπάνες και τίς δαπάνες για τούς πρόσφυγες ως τίς βασικές αιτίες πού έκαναν αδύνατο τόν ισοσκελισμό του προϋπολογισμού. Και εδώ φαίνεται η κυβέρνηση έθιγε ένα θέμα για τό όποιο όπως είδαμε παραπάνω δέν γινόταν εύκολα πιστευτή. Διότι οι δαπάνες για τούς πρόσφυγες θά μειωνόνταν πολύ γρήγορα στή διάρκεια του έτους, ενώ τό πρόγραμμα αποστρατιωτικοποίησης θά έδρισκε αντίθετη τόσο την στρατιωτική όσο και την πολιτική ήγεςία.

Ο Χόφμαν από την πλευρά του επανέλαβε τά βασικά σημεία της αμερικάνικης πολιτικής. Η κυβέρνηση θά έπρεπε νά δείξει έργο αναφορικά μέ τίς εσωτερικές μεταρρυθμίσεις και οι αναπτυξιακοί στόχοι θά έπρεπε νά αντιμετωπιστούν σέ πίο ρεαλιστική βάση. Για πρώτη φορά ο Χόφμαν διατύπωσε εύθως την ανάγκη εγκατάλειψης της «στρατηγικής της βιομηχανικής ανάπτυξης». Η αναπτυξιακή στρατηγική θά έπρεπε νά λάβει υπόψη της τά συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας και συνακόλουθα θά έπρεπε νά επιμείνει στον έκσυγχρονισμό της άγροτικής οικονομίας

και την ανάπτυξη του τουρισμού. Έδώ ο Χόφμαν χαρακτήρισε την Ελλάδα ως την έν δύναμει «Καλιφόρνια της Ευρώπης» και υπέδειξε τίς άνεμετάλευτες δυνατότητες της γεωργίας και του τουρισμού ως μοχλούς της οικονομικής ανάπτυξης. Αντίθετα η ανάπτυξη της βιομηχανίας θά έπρεπε νά γίνει μέσω «έξελικτικών, περισσότερο, παρά επαναστατικών, διαδικασιών».¹⁸

Στό κρίσιμο θέμα του Τετραετους Προγράμματος, ο Χόφμαν ήταν κατηγορηματικός. Απέκλεισε οποιαδήποτε συζήτηση περί υλοποίησης του Τετραετους και απάντησε άρνητικά στό ελληνικό αίτημα νά υπάξει διαδικασία άναθεώρησης του Τετραετους προκειμένου νά υλοποιηθεί έστω μία περιορισμένη έκδοχή του. Μέ δύο λόγια ο Χόφμαν απέκλεισε εύθως τό ένδεχόμενο στά έπόμενα δύο χρόνια του Σχεδίου Μάρσαλ, και φυσικά στό τρέχον, νά δεσμεύονταν πόροι για την προώθηση της στρατηγικής της βιομηχανικής ανάπτυξης.

Αντίθετα στό βιομηχανικό ζήτημα περιόρισε τίς παραινήσεις του στην προώθηση των θεσμικών αλλαγών πού θά διευκόλυναν την ενεργοποίηση των ιδιωτικών επενδύσεων. Έτσι από τίς συζητήσεις αυτές δέν προέκυψε καμία συγκεκριμένη μορφή προγράμματος ή κατευθύνσεων για την πολιτική των κεντρικών όργανων του Σχεδίου Μάρσαλ απέναντι στην Ελλάδα. Ούτε οι άρνητικές απαντήσεις στά ελληνικά αίτήματα, ούτε οι ασάφειες περί αναπτυξιακών δυνατοτήτων της γεωργίας και του τουρισμού συγκροτούσαν έστω στοιχειωδώς κάποιας μορφής πρόγραμμα για τά έπόμενα τρία χρόνια. Η έλλειψη οποιασδήποτε δέσμευσης από την πλευρά του Χόφμαν ύπογράμιζε την έλλειψη κάποιας στρατηγικής από την πλευρά του Σχεδίου Μάρσαλ για την ελληνική περίπτωση.

Τό τέλος του Σχεδίου Μάρσαλ

Την ίδια στιγμή βεβαίως κάποιοι προσανατολισμοί ήταν λίγο ως πολύ δεδομένοι από παράλληλες ένεργειες πού είχαν γίνει την ίδια περίοδο. Η EBASCO ήταν ήδη στην Ελλάδα και έτοιμάζε την ένδιάμεση Έκθεσή της πού επικεντρώνονταν στην αξιοποίηση των έγχώριων πρώτων ύλων (ύδροηλεκτρικά, λιγνίτης) για την παραγωγή ένεργειας.¹⁹ Τά ορυχεία τά όποια ήταν

17. J. McFall (First Secretary of Embassy) to Secretary of State, «Visit of ECA Administrator P. Hoffman and Party to Athens», August 26, 1949, (Athens Embassy, Confidential Files, 1949:500, box 31).

18. McFall to Secretary of State, ό.π., σελ. 8.

19. Η Ένδιάμεση Έκθεση της EBASCO Services Inc. ολοκληρώθηκε τόν Αύγουστο του '49 και προδιέγραφε ένα έξαετές πρόγραμμα ανάπτυξης της ένεργειακής ύποδομής μέ κόστος 199 εκατομμύρια δολάρια, πού θά διπλασίαζε την έγχώρια παραγωγή ένεργειας. βλ. American Embassy, Economic News Airgram, August 1949, σελ. 3.

ο μόνος τομέας της οικονομίας που ύστεροῦσε σημαντικά σέ σχέση με τά προπολεμικά επίπεδα καί ὁ ὁποῖος, ὅπως καί προπολεμικά, εἶχε ἐξαγωγικές δυνατότητες, βρισκόταν στό ἐπίκεντρο τῶν προσπαθειῶν τοῦ Βιομηχανικοῦ Τμήματος τῆς ECA/G.²⁰ Τέλος ἀπό τήν πολιτική τῶν βιομηχανικῶν δανειῶν εἶχε διαφανεῖ ὅτι δυνατότητες ἀνάπτυξης τῆς ἔστω ἀσθενικῆς ἐγχώριας βιομηχανίας ὑπῆρχαν καί ἦταν θέμα χρόνου καί λίγων πόρων προκειμένου αὐτές νά ἐπιτευχθοῦν. Ὁ κατάλογος μέ τά σχετικά προγράμματα πού εἶχαν γίνει ἀποδεκτά ἀπό τίς «Κάθετες Ἐπιτροπές» τοῦ ΟΒΕΕ, χωρίς ὅμως νά δεσμευτοῦν κατ' ἀνάγκη καί οἱ σχετικοί πόροι, περιελάμβαναν τό λιγνίτη, τό διυλιστήριο, τό μαγνήσιο, τή σόδα, τήν ἀλουμίνα, τά λιπάσματα καί τό τοιμέντο.²¹ Ἔτσι ἔστω καί ἀποσπασματικά διαφαινόταν τί θά ἀποτελοῦσε, μετά τήν ἐγκατάλειψη τοῦ Τετραετοῦς, τό στοιχειῶδες πρόγραμμα βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης.

Παράλληλα οἱ προβλέψεις γιά τήν κατάσταση τῆς ἑλληνικῆς οικονομίας μέ τήν ὀλοκλήρωση τοῦ Σχεδίου Μάρσαλ ἦταν ἰσοδύναμα ἀπογοητευτικές. Τό ἐπίπεδο κατανάλωσης δέν θά ξεπερνοῦσε τό προπολεμικό καί γιά τήν ἀκρίβεια θά ἦταν λίγο μικρότερο ἀπό τό προπολεμικό. Ἡ εἰκόνα πού παρουσίαζε τό οικονομικό πρόγραμμα τοῦ '49-'50 τόσο γιά τό τρέχον ἔτος ὅσο καί συνολικά γιά τήν ὀλοκλήρωση τοῦ Σχεδίου Μάρσαλ ἦταν ἐντελῶς ἀπογοητευτική: «Ἡ διατήρηση τῆς κατά κεφαλή κατανάλωσης στό ἐπίπεδο τῶν 2.520 θερμίδων, παρά τόν περιορισμό τῆς βοήθειας, θά ἐξισορροπηθεῖ ἀπό τή μείωση τῆς ποιότητας τῆς διατροφῆς προκειμένου τό κόστος τῶν εἰσαγόμενων τροφίμων νά κρατηθεῖ χαμηλά. Οἱ πιό ἀκριβές τροφές πρωτεϊνῶν κρατήθηκαν στό ἐλάχιστο δυνατό ἐπίπεδο καί τό συνολικό ἐπίπεδο τῶν πρωτεϊνῶν εἶναι σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπό αὐτό τοῦ προηγούμενου χρόνου. Ἐνῶ ὁ στόχος τῆς κατανάλωσης τροφίμων γιά τό '52-'53 -2.650 θερμίδες κατά κεφαλή- θά ὑπερβαίνει ἐλάχιστα τό προπολεμικό ἐπίπεδο, ἡ κατανάλωση ὑφασμάτων καί ἄλλων καταναλωτικῶν ἀγαθῶν θά κρατηθεῖ λίγο κάτω ἀπό τό προπολεμικό.»²² Οἱ προβλέψεις αὐτές δέν εἶχαν πάρει ὑπόψη τους τήν ἀπότομη περικοπή τῆς βοήθειας πού θά ἐπακολουθοῦσε τό φθινόπωρο τοῦ '50 καί τήν ἀκόμα μεγαλύτερη τό φθινόπωρο τοῦ '51.

Τό Σχέδιο Μάρσαλ ἀδυνατοῦσε νά ἐπιτύχει ἀκόμα καί τό δεύτερο καί πιό μετριοπαθῆ στόχο τῆς ἐπιστροφῆς τῆς κατανάλωσης στό προπολεμικό τῆς ἐπίπεδο. Ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἀπορροφοῦσε τήν κατά 20% αὔξηση τοῦ ΑΕΠ σέ σχέση μέ τόν προπολεμική περίοδο καί ἡ κατά κεφαλή κατανάλωση μποροῦσε νά διατηρηθεῖ σταθερή μόνο μέ μικρές ἀλλαγές, ὅπου ἡ μείωση τῶν εἰσαγωγῶν σέ κρέας, οἱ ὁποῖες ἦταν ἀκριβές καί πλούσιες σέ πρωτεΐνες, θά τίς ἀντικαθιστοῦσαν φθηνότερες εἰσαγωγές, ὑψηλές σέ θερμίδες καί χαμηλές σέ πρωτεΐνες.

Στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας, τό Σχέδιο Μάρσαλ εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ πρῖν κἀν ἀρχίσει. Μαζί μέ τό Τετραετές ἔκλεινε ὀριστικά ἡ ἰδέα ὅτι τό Σχέδιο Μάρσαλ θά ἀποτελοῦσε μέσο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς οικονομίας πέρα ἀπό τά προπολεμικά τῆς ἐπίπεδα. Ὅλα φαίνεται νά τελείωσαν πρῖν κἀν ἀρχίσουν. Τό Σχέδιο Μάρσαλ παρέμεινε ἀπόλυτα ἐνταγμένο στήν ὀπτική τῶν προηγούμενων προγραμμάτων οικονομικῆς βοήθειας, τά ὁποῖα ἀπό τό '44 καί μετά προσέφεραν συναλλαγματικούς πόρους γιά τήν εἰσαγωγή βασικῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, ἀπόλυτα ἀναγκαῖων γιά τήν ἐπιβίωση τοῦ πληθυσμοῦ καί κεφαλαιουχικοῦ ἐξοπλισμοῦ πού θά συνέτεινε στήν ἀνασυγκρότηση τῶν ὑποδομῶν καί τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς. Τό Σχέδιο Μάρσαλ ἔμοιαζε ὅλο καί περισσότερο μέ τό πρόγραμμα τῆς UNRRA καί τῶν ἄλλων προγραμμάτων βοήθειας.

Ἀπό τήν ἄλλη ἡ προοπτική τῆς ἀπεμπλοκῆς τῶν Ἀμερικάνων ἀπό τήν ὑποστήριξη τοῦ ἐμπορικοῦ ἐλλείμματος σήμαινε ὅτι ἡ ἑλληνική οικονομία θά ἐπρεπε ἀπό τό '52 καί μετά νά στηριχθεῖ στίς δικές της δυνάμεις: τίς ἀγροτικές ἐξαγωγές καί τούς ἀδελφούς πόρους. Μόνο πού ἡ ἐπιστροφή στό προπολεμικό ἐπίπεδο δέν ἦταν αὐτόματη.

Οἱ ἴδιες ἐξαγωγές ἀντιμετώπιζαν κατά τήν μεταπολεμική περίοδο δυσκολίες. Ὁ καπνός γιά παράδειγμα ἀδυνατοῦσε νά ἐπανέλθει στίς κύριες ἀγορές του ἐξαιτίας τῆς κυριαρχίας τῶν ἀμερικάνικων ἐταιρειῶν. Αὐτό ἦταν καθοριστικό εἰδικά στήν γερμανική ἀγορά καπνοῦ. «Τό πρόβλημα τῶν ἐξαγωγῶν τοῦ ἑλληνικοῦ καπνοῦ ἔχει γίνει ἕνα ἀπό τά μεγάλα θέματα ὑπό συζήτηση σέ ἐπίσημους καί ἀνεπίσημους κύκλους. Ὁ Τύπος ἔχει δώσει τεράστια σημασία στό πρόβλημα τῆς ἀνάκτησης τῶν προπολεμικῶν ἀγορῶν τῆς Ἑλλάδας καί σέ πολλές περιπτώσεις ἔχει ἀναφερθεῖ στό γεγονός ὅτι οἱ ἀμερικάνικες ἐταιρεῖες καπνοῦ ἔχουν ἀποσπάσει ἀπό τήν Ἑλλάδα τή γερμανική ἀγορά.»²³

Στή διάρκεια τοῦ '50 μέ τά ἀποθέματα καπνοῦ νά ἔχουν φθάσει τούς 40.000 τόνους τό θέμα ἐκ τῶν πραγμάτων εἶχε πάρει διαστάσεις. Εἶχαν προηγηθεῖ οἱ

20. Στά μέσα τοῦ '49 εἰδικοί ἀπό τό U.S. Bureau of Mines καί ἀπό τό U.S. Geological Survey εἶχαν ἐπισκεφθεῖ τήν Ἑλλάδα καί εἶχαν μελετήσει τήν ἀξιοποίηση τοῦ λιγνίτη. Ἀμερικάνικες ἐταιρεῖες εἶχαν ἐνδιαφεθεῖ γιά τή σύναψη συμβολαίων προμήθειας ἑλληνικῶν ὀρυκτῶν (ἡ Bethlehem Steel θά προμηθευόταν 20.000 τόνους μαγνησίου μέσα στό '49), ἀκόμα καί γιά τή διενέργεια ἐπενδύσεων. βλ. ECA/G, Monthly Report, June 1949, σελ. 26-27.

21. ECA/G, Monthly Report, October 1949, σελ. 16.

22. Bissel Report on the Second Annual Program for Greece, (Mission to Greece, Finance and Program Division, box 2), VI Use of Resources, Chapter A. Consumption, p. 1.

23. American Embassy, Economic News Airgram, May 1950 (Athens Embassy, General Records, 1950-52: 362-500, box 124).

διμερείς έμπορικές συμφωνίες με τις ευρωπαϊκές χώρες στο πλαίσιο του Σχεδίου Μάρσαλ²⁴ που παρά την ειδική μέριμνα που αυτές έδιναν στον καπνό, άδυνατούσαν να απορροφήσουν τα αποθέματα. Οι συζητήσεις με τη Δυτική Γερμανία δεν είχαν καταλήξει σε αποτέλεσμα.²⁵ Έτσι υψηλόβαθμη κυβερνητική αντιπροσωπεία επισκέφθηκε τις ΗΠΑ και στή συνέχεια τό Παρίσι προκειμένου να γίνουν συμφωνίες για την απορρόφηση των ελληνικών καπνών.²⁶ Έντούτοις τά αποτελέσματα ήταν περιορισμένα. Σε απογοητευτικό τόνο ή μηνιαία έκθεση τής πρεσβείας σημειώνει: «Η έκθεση του Τσουδερού για τά αποτελέσματα από την αποστολή που ανέλαβε για τον καπνό στις ΗΠΑ και τό Παρίσι έχει γίνει αντικείμενο όξείας κριτικής εξαιτίας τής έλλειψης πρακτικών αποτελεσμάτων».²⁷ Λίγο αργότερα οι έλπίδες ανανεώθηκαν από τό ταξίδι του Παπανδρέου στη Δυτική Γερμανία τον Νοέμβριο του '50 όπου τά αποτελέσματα ήταν καλύτερα.²⁸

Στις συνθήκες αυτές αναλώθηκαν πολλές δυνάμεις για την αναζήτηση νέων προϊόντων για εξαγωγές. Μόνο που μετά την εγκατάλειψη του Τετραετούς, ή αναζήτηση αυτή δεν μπορούσε παρά να έχει έρασιτεχνικό χαρακτήρα. Έγιναν διαδοχικές συσκέψεις τής ECA/G και των ελληνικών Υπουργείων από τά μέσα του '49²⁹ προκειμένου να αναζητηθούν λύσεις στο διαρθρωτικό πρόβλημα των εξαγωγών. Οι συζητήσεις συνεχίστηκαν κατά διαστήματα στη διάρκεια του '50.³⁰ Στο τέλος τά αποτελέσματα ήταν μάλλον φτωχά.

Η έτήσια οικονομική έκθεση τής Πρεσβείας έθετε τό ζήτημα αυτό με τον ακόλουθο τρόπο:

«Γίνεται όλο και πιο ξεκάθαρο, υπό τό πρίσμα τής έμπειρίας τής μεταπολεμικής περιόδου, ότι ή πραγματική λύση στο εξαγωγικό πρόβλημα τής Ελλάδας δεν βρίσκεται στην προσπάθεια αύξησης τής ποσότητας τής παραγωγής και των εξαγωγών του μάλλον περιορισμένου αριθμού ήμιπολυτελών αγαθών..., αλλά στην προσθήκη νέων αγαθών που άμεσα μπορούν να πωληθούν και τά όποια δεν θά αντιμετώπιζον τον τύπο του ανταγωνισμού που αντιμετώπιζον σήμερα οι ελληνικές εξαγωγές στις διεθνείς αγορές. Τό βαμβάκι και τό ρύζι μπορεί να αποδειχθούν δύο από τά κύρια εξαγωγίματα είδη στη γραμμή των αγροτικών προϊόντων, ενώ τό τοιμέντο, τό γυαλί και όρισμένα βαριά χημικά, όπως τό θεικό όξύ και τό νιτρικό όξύ, είναι σήμερα τά πιο ύποσχόμενα είδη από τον τομέα των βιομηχανικών προϊόντων. Τά πλούσια όρυχεία τής Ελλάδας επίσης παρουσιάζουν δυνατότητες εξαγωγής, έφόσον εισαχθούν σύγχρονες μέθοδοι έξοικονόμησης εργασίας και κόστους στην έξόρυξη και επεξεργασία τους.»³¹

Μετά από μία περίοδο έξαρσης τής μελέτης του αναπτυξιακού ζητήματος, όπως αυτή είχε αποτυπωθεί σε διαδοχικές μελέτες και αναπτυξιακά προγράμματα, από την UNRRA, τη FAO, τό Γραφείο Άνασυγκρό-

τησης, τό Τετραετές '48-'52, και όπου είχαν διαφανεί μάλλον με αξιόπιστο τρόπο οι αναπτυξιακοί όρίζοντες τής ελληνικής οικονομίας, ή άμερικάνικη όπτική στράφηκε στις πρόχειρες λύσεις. Τό Σχέδιο Μάρσαλ ήταν πλέον σε πλήρες άδιέξοδο αναφορικά με τους αναπτυξιακούς του στόχους.

24. Για τη Συμφωνία με τη Γαλλία, τη Σουηδία και τη Γερμανία βλ. American Embassy, Economic News Airgram, August 1949. Για τις συμφωνίες με την Ίσπανία, την Πορτογαλία και την Αυστρία βλ. American Embassy, Economic News Airgram, December 1949. Για τις συμφωνίες με τη Δανία και τη Φιλανδία βλ. American Embassy, Economic News Airgram, April 1950.

25. American Embassy, Economic News Airgram, July 1950.

26. Ο αναπληρωτής πρωθυπουργός Παπανδρέου και ό υπουργός Συντονισμού Τσουδερός επισκέφθηκαν τις ΗΠΑ προκειμένου να διαπραγματευτούν την απορρόφηση των καπνών τόσο στην άμερικανική όσο και τη γερμανική αγορά. βλ. American Embassy, Economic News Airgram, August 1950.

27. American Embassy, Economic News Airgram, September 1950, σελ. 2.

28. Συμφωνήθηκε ή αγορά 35.000 τόνων ελληνικού καπνού σε διάστημα τριών χρόνων. βλ. American Embassy, Economic News Airgram, November 1949.

29. American Embassy, Economic News Airgram, July 1949.

30. Έγιναν διαδοχικές συναντήσεις με τους Συνδέσμους Έξαγωγέων και με άλλους έμπορικούς φορείς. βλ. American Embassy, Annual Economic Report 1950, February 13, 1951, (Athens Embassy, General Records, 1950-52: 362-500, box 124), σελ. 24.

31. American Embassy, Annual Economic Report 1950, σελ. 30. Τό ρύζι έχει αποτελέσει μείζον θέμα σε όρισμένες από τις μελέτες που καταγράφουν τά θετικά αποτελέσματα του Σχεδίου Μάρσαλ. Άφορᾶ τό πετυχημένο έγχείρημα ενός πολύ ικανού γεωλόγου, του Walter Packard, με μεγάλη έμπειρία από τη θητεία του στη Πολιτεία τής Καλιφόρνιας, που τοποθετήθηκε στο αγροτικό τμήμα τής ECA/G. Αύτός πειραματίστηκε με την άφαλάτωση κάποιων έδαφών στο χωριό Άνθύλη στη Φθιώτιδα και πέτυχε την καλλιέργεια ρυζιού. Οι κάτοικοι του χωριού του έστησαν άνδριάντα. βλ. Warren, J., «Origins of the "Greek Economic Miracle". The Truman Doctrine and Marshall Plan Development and Stabilizations Programs», The Truman Doctrine of Aid to Greece: A Fifty Years Retrospective, βλ. επίσης Oral History Interview with Spyros Markezinis by T. Wilson, 22 July 1970 (Harry Truman Library), σελ. 46.

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΩΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

του Roger Chartier

μετάφραση: Κώστας Γαγανάκης

Τό «γράμμα της σύνταξης» του περιοδικού *Annales* (άνοιξη 1988) καλεί τους ιστορικούς σε συλλογική περισυλλογή, με άφορη μία διπλή διαπίστωση. Επιβεβαιώνει την ύπαρξη μιάς «γενικής κρίσης των κοινωνικών επιστημών», ή οποία είναι δυνατό να ξεπερασθεί με την εγκατάλειψη των όλιστικών έρμηνευτικών σχημάτων, αυτών των «κυρίαρχων παραδειγμάτων» που υπήρξαν κάποτε ο στρουκτουραλισμός και ο μαρξισμός, όπως και με τη ρητή απόρριψη των ιδεολογιών που επέφεραν την επιτυχία των προηγούμενων (δηλαδή την προσήλωση σε ένα πρότυπο ριζοσπαστικού, σοσιαλιστικού μετασχηματισμού των δυτικών καπιταλιστικών και φιλελεύθερων κοινωνιών). Από την άλλη, τό κείμενο δέν υποτάσσει την ιστορία στην ολότητα αυτής της διάγνωσης, καταλήγοντας: «δέν μās φαίνεται πώς ήρθε ή στιγμή της κρίσης για την ιστορία, την οποία όρισμένοι προϋποθέτουν άβιαστα». Έτσι, ή ιστορία αντιμετωπίζεται σαν μιά επιστήμη ακόμα υγιής και ρωμαλέα, αν και υποκείμενη σε άβεβαιότητες, εξαιτίας της εξάντλησης των παραδοσιακών της συμμαχιών (μέ τη γεωγραφία, την έθνολογία, την κοινωνιολογία) και της έκλειψης τεχνικών προσέγγισης ως τρόπων κατανόησης που προσέδιδαν ένότητα στα αντικείμενα και στις κατευθύνσεις της. Η κατάσταση άναποφασιστικότητας που τή διακρίνει σήμερα θά μπορούσε να είναι ή άλλη όψη μιάς ζωτικότητας ή οποία, μέ τρόπο ελεύθερο και άνοργάνωτο, άπελευθερώνει τά πεδία, τις έμπειρίες, τις προσεγγίσεις.

Μιά διάγνωση υπό άμφισβήτηση

Γιατί όμως ένα τέτοιο σημείο έκκίνησης, τό οποίο αξιώνει ταυτόχρονα τή γενική κρίση των κοινωνικών επιστημών και τή διατηρούμενη ζωτικότητα της ιστορίας, μέ αντίτιμο έναν κάπως άναρχικό εκλεκτικισμό; Η στρατηγική του κειμένου (ό όρος χρησιμοποιείται εδώ όχι μέ την έννοια ενός όρθολογικού και συνειδητού ύπολογισμού, αλλά σαν περιγραφή μιάς λίγο ή πολύ αυτόματης προσαρμογής σε μιά δεδομένη κατάσταση) μου φαίνεται πώς υπόκειται στην αίσθηση της

ανάγκης να διαφυλαχθεί ή επιστήμη, σε μιά συγκυρία ή οποία αντιμετωπίζεται ως χαρακτηριζόμενη από τή ριζική παρακμή των θεωριών και των γνώσεων επάνω στις όποιες ή ιστορία είχε στηρίξει την πρόοδό της, στη διάρκεια των δεκαετιών του 1960 και 1970. Η πρόκληση λοιπόν προήλθε από τις επιστήμες μέ την πιο πρόσφατη θεσμοποίηση και μέ τή μεγαλύτερη διανοητική άπήχηση: Τή γλωσσολογία, την κοινωνιολογία, ή την έθνολογία. Η επίθεση ενάντια στην ιστορία προσέλαβε διάφορες μορφές, κάποιες στρουκτουραλιστικές και κάποιες όχι, όμως όλες άσκούσαν κριτική στην ιστορία μέσα από τά αντικείμενα της —δηλαδή την άποιδόμενη πρωτοκαθεδρία στη μελέτη των κυκλικών οικονομικών φάσεων, των δημογραφικών φάσεων και των κοινωνικών δομών— όπως και στις μεθοδολογικές της βεβαιότητες, οι όποιες εμφανίζονται έπισφαλεις άπέναντι στις νέες θεωρητικές άπαιτήσεις.

Προτείνοντας αντικείμενα μελέτης, μέχρι τότε σε μεγάλο βαθμό άποκομμένα από μιά ιστορία μαζικά προσανατολισμένη στη διερεύνηση του οικονομικού και του κοινωνικού, όπως και πρότυπα έπιστημονικότητας και τρόπους εργασίας δανεισμένους από τις θετικές επιστήμες (για παράδειγμα, την τυποποίηση και τή διατύπωση μοντέλων, την έρμηνεία μέσω ύποθέσεων, τή συλλογική έρευνα), οι κοινωνικές επιστήμες ύπονόμευαν την κυρίαρχη θέση που κατείχε ή ιστορία στο πανεπιστημιακό πεδίο. Η εισαγωγή νέων αρχών νομιμοποίησης στο χώρο των «φιλολογικών» επιστημών άκύρωνε τόν έμπειρισμό των ιστορικών την ίδια στιγμή που έπιχειρούσε να μετατρέψει τή θεσμική άδυναμία των νέων επιστημών σε διανοητική ήγεμονία.¹

Η άπάντηση των ιστορικών ήταν διττή. Έθεσαν σε έφαρμογή μιά στρατηγική διεκδίκησης, κατευθυνόμενοι στα μέτωπα που είχαν ανοίξει άλλοι. Έξ' ου και ή εμφάνιση νέων αντικειμένων στο έρωτηματολόγιό τους: Οί στάσεις άπέναντι στη ζωή και στο θάνατο, οι λειτουργίες και οι δοξασίες, οι δομές της συγγένειας, οι μορφές της κοινωνικότητας, οι σχολικές λειτουργίες, κλπ. — γεγονός που ισοδυναμούσε μέ τή δημιουργία νέων πεδίων των ιστορικών μέσω της προσάρτησης πεδίων των άλλων (έθνολόγων, κοινωνιολόγων, δημογράφων). Από εκεί, παράλληλα, προέκυψε και ή μαζική έπιστροφή σε μιά από τις θεμελιώδεις έμπνεύσεις των πρώτων *Annales*, της δεκαετίας του 1930: Η μελέτη

¹ Δημοσιεύτηκε στο *Annales ESC*, 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1989, σ. 1505-1520.

των διανοητικῶν ἐργαλείων πού εἶχε παραμερισθεῖ κατὰ κάποιο τρόπο ἀπό τήν κυριαρχία τῆς ἱστορίας τῶν κοινωνιῶν. Μέ τόν ὄρο *ἱστορία τῶν νοοτροπιῶν* ἢ, κάποιες φορές, *ἱστορική ψυχολογία*, ὀριοθετήθηκε ἕνα πεδίο ἐρευνας, διακριτό τόσο ἀπό τήν παλιά ἱστορία τῶν ἰδεῶν ὅσο καί ἀπό τήν ἱστορία τῶν κυκλικῶν φάσεων καί τῶν δομῶν. Ἐπάνω σέ αὐτά τά νέα (ἢ ἐπανακτηθέντα) ἀντικείμενα θά μπορούσαν νά δοκιμασθοῦν ἀδιάγνωστοι τρόποι προσέγγισης, δανεισμένοι ἀπό τίς γειτονικές ἐπιστήμες, ὅπως οἱ τεχνικές τῆς γλωσσολογικῆς καί σημειωτικῆς ἀνάλυσης, τά στατιστικά ἐργαλεῖα τῆς κοινωνιολογίας ἢ ὀρισμένα μοντέλα ἀπό τήν ἀνθρωπολογία.

Ὅμως αὐτή ἡ διεκδίκηση (πεδίων, τεχνικῶν, στοιχείων ἐπιστημονικότητας) δέν θά μπορούσε νά εἶναι ὁλότελα ἐπικερδῆς παρά μόνον ὑπό τήν προϋπόθεση πώς τίποτε δέν θά ἐγκαταλείπονταν ἀπό ὅ,τι εἶχε θεμελιώσει τή δύναμη τῆς ἐπιστήμης, ἐκφρασμένη στήν ποσοτική διαχείριση μαζικῶν καί σειραϊκῶν πηγῶν (ἐνοριακά ἀρχεῖα, πίνακες τιμῶν, νοταριακές πράξεις, κ.λπ.). Στίς περισσότερες μορφές της, ἡ ἱστορία τῶν νοοτροπιῶν συγκροτήθηκε ἐπομένως ἐφαρμόζοντας στά νέα ἀντικείμενα τίς νοητικές ἀρχές πού εἶχαν κατὰ κύριο λόγο δοκιμασθεῖ στήν ἱστορία τῶν οικονομῶν καί τῶν κοινωνιῶν. Ἐξ' οὗ καί τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της: Ἡ προτίμηση στόν μεγαλύτερο δυνατόν ἀριθμό, δηλαδή στή διερεύνηση τῆς θεωρούμενης ὡς λαϊκῆς κουλτούρας, ἡ ἐμπιστοσύνη στούς ἀριθμούς καί στίς σειρές, ἡ προτίμηση στή μακρά διάρκεια, ἡ ἀποδιδόμενη πρωτοκαθεδρία στήν κοινωνικο-επαγγελματική διαστρωμάτωση. Τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας (προσδιορισμένης μέ αὐτόν τόν τρόπο) ἢ ὅποια προχωρᾶ στή συγκύρωση νέων πεδίων ἐρευνας μένοντας πιστή στίς διατυπώσεις τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας, εἶναι ἡ προσαρμογή τῆς στρατηγικῆς τῆς ἐπιστήμης –ἐγγύηση τῆς διατήρησης τῆς θεσμικά κεντρικῆς τῆς θέσης– μέσω τῆς ὑπέρ αὐτῆς ἰδιοποίησης τῶν ὄπλων πού ἐπρόκειτο νά τήν γκρεμίσουν. Ἡ ἐπιχείρηση, ὅπως γνωρίζουμε, στέφθηκε ἀπό πραγματική ἐπιτυχία, δημιουργώντας μιά ιδιαίτερα στενή συμμαχία ἀνάμεσα στήν ἱστορία καί στίς ἐπιστήμες πού κάποια στιγμή εἶχαν ἐμφανισθεῖ ὡς οἱ πῶ ἐπικίνδυνες ἀνταγωνίστριες της.

Ἡ πρόκληση πού ἀπευθύνεται στήν ἱστορία στό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 φαίνεται νά εἶναι ἡ ἀντίστροφη τῆς προηγούμενης. Δέν στηρίζεται πλέον σέ μιά κριτική τῶν τάσεων τῆς ἐπιστήμης ὑπό τό φῶς τῶν νεωτερισμῶν στίς κοινωνικές ἐπιστήμες, ἀλλά σέ μιά κριτική τῶν ἀξιωματικῶν διατυπώσεων τῶν ἰδίων τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Οἱ διανοητικές θεμελιώσεις τῆς ἐπίθεσης εἶναι φανερές: Ἀπό τή μιά, ἡ ἐπιστροφή σέ μιά φιλοσοφία τοῦ ὑποκειμένου, ἢ ὅποια ἀμφισβητεῖ τήν ἰσχύ τῶν συλλογικῶν προκαθορισμῶν καί τῶν κοι-

νωνικῶν ἐπηρεασμῶν καί ἢ ὅποια ἐπιδιώκει νά ἀποκαταστήσει «τό σαφές καί συνειδητό μέρος τῆς δράσης». Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ πρωτοκαθεδρία πού ἀποδίδεται στό πολιτικό πού θεωρεῖται πώς συγκροτεῖ «τό πῶ καθολικό ἐπίπεδο» τῆς ὀργάνωσης τῶν κοινωνιῶν καί, γι' αὐτό, πώς προσφέρει «ένα καινούργιο κλειδί γιά τήν ἀρχιτεκτονική τῆς ὁλότητας». Ἡ ἱστορία καλεῖται συνεπῶς νά ἐπαναδιατυπώσει τά ἀντικείμενά της (τά ὅποια ἀνασυντίθενται ἐν μέρει ἀπό τή διερεύνηση τῆς ἴδιας τῆς φύσης τοῦ πολιτικοῦ), τίς συναναστροφές της (μέ τή προνομιακή θέση πού δόθηκε στό διάλογο μέ τήν πολιτική ἐπιστήμη καί μέ τή θεωρία τοῦ δικαίου) καί, πῶς θεμελιωδῶς, τίς νοητικές τῆς ἀρχές, ἀποκομιμένες ἀπό «τό κριτικό παράδειγμα» καί ἐπαναπροσδιορισμένες ἀπό μιά φιλοσοφία τῆς συνειδήσης. Σέ μιά τέτοια προοπτική, αὐτό πού ἐπέχει εἶναι συνεπῶς νά διαχωρισθεῖ μέ τόν πῶ σαφή τρόπο ἡ ἱστορική ἐπιστήμη (διασωστέα μέ κόστος «ὀδυνήρες ἀναθεωρήσεις») ἀπό τίς κοινωνικές ἐπιστήμες, ἄλλοτε κυρίαρχες (τήν κοινωνιολογία καί τήν ἐθνολογία) καί καταδικασμένες ἀπό τήν προσκόλλησή τους σέ ἕνα παρωχημένο παράδειγμα.²

Νομίζω πώς, διαφοροποιώντας τήν ἱστορία, ἢ ὅποια βρίσκεται σέ «κρίσιμη καμπή» ἀπό τίς κοινωνικές ἐπιστήμες, πού βρίσκονται «σέ γενική κρίση», ἡ διάγνωση τῆς σύνταξης τῶν *Annales*, μοιράζεται τήν παραπάνω θέση μέ τρόπο διακριτικό καί εὐσχημο. Ἀπό ἐδῶ προκύπτει καταρχάς τό ζήτημα τοῦ κατά πόσον μπορούμε νά ἀποδεχθοῦμε τήν παραπάνω διατύπωση δίχως ἐπιφυλάξεις. Ἡ δήλωση πώς οἱ κοινωνικές ἐπιστήμες διατρέχουν κρίση δέν ἐπαρκεῖ γιά νά ἐξακριβώσει τήν τελευταία. Ἡ ὑποχώρηση τοῦ μαρξισμοῦ καί τοῦ στρουκτουραλισμοῦ δέν σημαίνει ἀπό μόνη της τήν κρίση τῆς κοινωνιολογίας καί τῆς ἐθνολογίας ἐφόσον, στό γαλλικό διανοητικό πεδίο, οἱ σημαντικότερες ἐρευνες ἔγιναν σέ ἀπόσταση ἀπό τίς ἀντικειμενικοποιημένες ἀναπαραστάσεις πού πρότειναν αὐτές οἱ δύο θεωρίες. Ἀπέναντι στόν ἄμεσο ὑπερκαθορισμό τῶν δομῶν, [οἱ ἐρευνητές] ὑπενθύμισαν τίς ἐπινοητικές δυνατότητες τῶν πρωταγωνιστῶν, ἐνῶ ἀπέναντι στή μηχανική ὑποταγή στόν κανόνα, ὑπενθύμισαν τίς ἴδιες τίς στρατηγικές τῆς πρακτικῆς. Ἡ ἴδια παρατήρηση ἀρμό-

1. Τά δεδομένα πού συνδέονται μέ τίς μορφολογικές μεταμορφώσεις (ἀριθμητικό βάρος, σχολικό καί κοινωνικό κεφάλαιο τῶν διδασκόντων) τῶν πανεπιστημιακῶν κλάδων στή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 συγκεντρώθηκαν ἀπό τοὺς P. Bourdieu, L. Boltanski καί P. Maldidier, «La défense du corps», *Information sur les sciences sociales*, X, 4, 1971, σ. 45-86. Ἀποτελοῦν τή στατιστική βάση τοῦ βιβλίου τοῦ P. Bourdieu, *Homo academicus*, Παρίσι, Éditions de Minuit, «Le sens commun», 1984, 302 σελ.

2. Γιά μιά σαφή καί ριζοσπαστική διατύπωση αὐτῶν τῶν ἀπόψεων, μέ τή μορφή ἀξιωματικῆς διατύπωσης, βλ. M. Gauchet, «Changement de paradigme en sciences sociales?», *Le Débat*, 50, Μάιος - Αὐγουστος 1988, σ. 165-170.

ζει κατεξοχήν στην ιστορία, πού έμεινε σέ μεγάλο βαθμό ασυγκίνητη (πέρα από κάποιες μεγάλες εξαιρέσεις) στή χρήση τών νοητικῶν μοντέλων πού δημιούργησαν ὁ μαρξισμός καί ὁ στρουκτουραλισμός. Ἐξάλλου, δέν φαίνεται πώς τό σύνδρομο τῆς «ἐπιστροφῆς ἀπό τήν Κίνα», πού περιγράφει τίς ἀπογοητεύσεις καί τήν ἐγκατάλειψη τών ιδεολογιῶν στήν τρέχουσα δεκαετία, ἐπηρεάσε ιδιαίτερα τήν πρακτική τών ιστορικῶν, ἐπειδή ἦταν πολύ λίγοι ἀνάμεσά τους ἐκεῖνοι πού «εἶχαν ταξιδέψει στό Πεκίνο». Δίχως ἀμφιβολία, δέν συνέδανε τό ἴδιο στή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 μέ τή γενιά τών ιστορικῶν πού, ἐπιστρέφοντας ἀπό τή Μόσχα, ἀντέταξαν στή δογματική προσέγγιση ἑνός ὀρθόδοξου μαρξισμοῦ τό νέο ἐγχείρημα —σήμερα ἐγκαταλειμμένο— μιᾶς ποσοτικῆς κοινωνικῆς ιστορίας.

Τρεῖς μετατοπίσεις ὑπό τή μορφή μιᾶς ἄρνησης

Θά ἔλεγα πώς οἱ πραγματικές μεταβολές στήν ιστορική ἐργασία τών τελευταίων χρόνων δέν προήλθαν ἀπό μιᾶ «γενική κρίση τών κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» (πού πρέπει περισσότερο νά καταδειχθεῖ παρά νά περιγραφεῖ) ἢ ἀπό μιᾶ «ἀλλαγὴ τοῦ παραδείγματος» (πού δέν πραγματοποιήθηκε, παρ' ὅλο πού ἐπιδιώχθηκε σθεναρά ἀπό ὀρισμένους), ἀλλά πώς συνδέονται, ἀπό μιᾶ ἀπόσταση, μέ τίς ἴδιες τίς πρακτικές τῆς ἔρευνας, σέ σχέση μέ τίς νοητικές ἀρχές πού κυριαρχοῦσαν στήν ιστορική προσέγγιση ἐδῶ καί εἴκοσι ἢ τριάντα χρόνια. Τρεῖς ὑπῆρξαν οὐσιώδεις: Τό ἐγχείρημα τῆς ὀλικῆς ιστορίας, ἱκανῆς νά συνδέσει σέ μιᾶ προσέγγιση τὰ διαφορετικά ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς ὀλότητας, ἢ διαμερισματοποίησης τών ἀντικειμένων τῆς ἔρευνας, τὰ ὁποῖα συνδέονται μέ τήν περιγραφή μιᾶς κοινωνίας χωροταξικά προσδιορισμένης (μιᾶ πόλη, μιᾶ «χώρα», μιᾶ περιοχῆ) —κάτι πού ἀποτελοῦσε προϋπόθεση γιά τή συλλογή καί τή διαχείριση τών δεδομένων πού ἀπαιτοῦσε ἡ ὀλική ιστορία— καί ἡ ἀποδιδόμενη πρωτοκαθεδρία στήν κοινωνική διαστρωμάτωση, θεωρούμενη ὡς κατάλληλη γιά τή μελέτη τών διαφοροποιήσεων καί τών πολιτισμικῶν διασπάσεων. Τό σύνολο αὐτῶν τών βεβαιωτήτων διασπάσθηκε προοδευτικά, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τό πεδίο σέ ἕναν πλουραλισμό προσεγγίσεων καί ἐρμηνεϊῶν.

Μέ τήν ἀπομάκρυνση ἀπό τήν περιγραφή τῆς κοινωνικῆς ὀλότητας καί ἀπό τό καταπιεστικό μπρουντελιανό μοντέλο, οἱ ιστορικοί ἐπιχείρησαν νά μελετήσουν τίς κοινωνικές λειτουργίες ἔξω ἀπό ἕναν ἀνελαστικά ἱεραρχοποιημένο διαχωρισμό τών πρακτικῶν καί τών μορφῶν χρονικότητας (οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν, πολιτισμικῶν, πολιτικῶν) καί δίχως νά ἀποδίδουν πρωτοκαθεδρία σέ ἕνα συγκεκριμένο σύνολο ὑπερκαθορισμῶν (τεχνολογικῶν, οικονομικῶν, δημογραφικῶν). Ἀπό ἐκεῖ προήλθαν οἱ ἀπόπειρες διαφορετικῆς ἀποκωδικοποίησης τών κοινωνιῶν, διεισδύοντας στό πλέγμα τών σχέσεων καί τών ἐντάσεων πού τίς συγκροτοῦν, μέ βάση ἕνα συγκεκριμένο σημεῖο εἰσόδου (ἕνα συμβάν, ἀσή-

μαντο ἢ μείζον, ἢ ἀφήγηση μιᾶς ζωῆς, ἕνα δίκτυο συγκεκριμένων πρακτικῶν) καί θεωρώντας πώς δέν ὑπάρχει πρακτική ἢ δομή πού νά μήν παράγεται ἀπό τίς ἀναπαραστάσεις, ἀντιφατικές καί ἀντιθετικές, μέσω τών ὁποίων τὰ ἄτομα καί οἱ ὁμάδες ἐκλογικεύουν τό δικό τους κόσμο.

Ἄρνούμενοι νά ἀποδεχθοῦν τίς τοπικές διαφοροποιήσεις ὡς τό ἀναγκαστικό πλαίσιο τῆς ἔρευνάς τους, οἱ γάλλοι ιστορικοί ἀπομάκρυναν τήν ἐπιστήμη τους ἀπό τήν κατεύθυνση τοῦ «εὐρετηρίου» πού αὐτή εἶχε δεχθεῖ ἀπό τή σχολή τῆς ἀνθρωπογεωγραφίας. Στή θέση τῆς χαρτογράφησης τών ιδιαιτεροτήτων, οἱ ὁποῖες ἀνιχνεύονταν μέ βάση τήν πολυμορφία τών γεωγραφικῶν συνθηκῶν, ἐδραιώθηκε ἡ ἔρευνα τών κανονικότητων —πού ἰσοδυναμοῦσε μέ ἐπανασύνδεση μέ τή ντυρκειμανή κοινωνιολογική παράδοση, πού εἶχαν ἀρνηθεῖ τὰ *Annales* στή δεκαετία τοῦ 1930, καί μέ προτίμηση στή διαμόρφωση γενικῶν νόμων, ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ κοινωνική μορφολογία, παρὰ στήν περιγραφή τών τοπικῶν ιδιαιτεροτήτων.³ Ἐξ' οὗ καί ἕνα καιριο ζήτημα: Πῶς νά προσεγγίσουμε τό γενικό ἀπό τή στιγμή πού δέν τό ἀντιμετωπίζουμε πλέον ὡς τό σύνολο τών ἐδικῶν διαστάσεων; Γνωρίζουμε τήν ἀκραία πολυμορφία τών ἀπαντήσεων πού προτάθηκαν, ἀπό ἐκεῖνες πού παραμένουν πιστές σέ μιᾶ στατιστική καταγραφή τών συσχετισμῶν καί τών σταθερῶν ἕως ἐκεῖνες πού ὑπογραμμίζουν τήν παραδειγματική φύση τών διαφοροποιήσεων καί πού, στηριζόμενες στήν παράδοξη ἔννοια τοῦ «ἀσυνήθους φυσιολογικοῦ» (*exceptionnel normal*), ἀναζητοῦν τό πιό σύνηθες στή μεγαλύτερη ἐξάφραση.⁴

Τέλος, ἀρνούμενη τήν τυραννική πρωτοκαθεδρία τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης στή διερεύνηση τών πολιτισμικῶν διαφοροποιήσεων, ἡ ιστορία στίς πρόσφατες τῆς μορφοποιήσεις κατέδειξε πώς εἶναι ἀδύνατο νά προσδιορίσουμε τοὺς τρόπους, τὰ ἀντικείμενα καί τίς πολιτισμικές πρακτικές μέ ὄρους ἄμεσα κοινωνιολογικούς, καθὼς καί ὅτι ἡ διάχυση καί οἱ χρήσεις τους σέ μιᾶ δεδομένη κοινωνία δέν στοιχίζονται ἀναγκαστικά μέ τίς κυρίαρχες κοινωνικές διασπάσεις, δηλαδή μέ βάση τή διαφοροποίηση στήν κοινωνική θέση καί στήν περιουσία. Ἀπό ἐδῶ πηγάζουν οἱ νέες προοπτικές πού ἀνοίγουν γιά τή μελέτη ἄλλων τρόπων συνάρθρωσης ἀνάμεσα στά ἔργα ἢ τίς πρακτικές καί στόν κοινωνικό κόσμο, ἀνοιχτές ἀπέναντι στήν πολλαπλότητα τών διαφοροποιήσεων πού διαπερνοῦν μιᾶ κοινωνία ὅπως καί στήν πολλαπλότητα τών χρήσεων τών ὑλικῶν ἢ τών κοινῶν κωδίκων.

3. R. Chartier, «Science sociale et découpage régional. Note sur deux débats 1820-1920», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 35, Νοέμβριος 1980, σ. 27-36.

4. E. Grendi, «Micro-analisi et storia sociale», *Quaderni Storici*, 35, 1972, σ. 506-520.

Κόσμος τῷ κειμένου καί κόσμος τῷ ἀναγνώστη: ἡ κατασκευή τῷ νοήματος

Με βάση αὐτές τίς τρεῖς μετατοπίσεις, ἀπελευθερωτικές σέ σχέση μέ τήν ἐδραιωμένη παράδοση, ὅμως συνάμα καί παραγωγούς ἀβεβαιότητας λόγω τοῦ ὅτι δέν συγκροτοῦν ἀπό μόνες τους ἕνα ἐνιαῖο σύστημα κατανόησης, θά ἤθελα τώρα νά διατυπώσω ὀρισμένες προτάσεις, ἅμεσα συνδεόμενες μέ τήν ιδιαίτερή μου ἐμπειρία. Οὕτως ἢ ἄλλως, κάθε μεθοδολογικός στοχασμός θεμελιώνεται σέ ἕνα συγκεκριμένο πεδίο ἐργασίας. Τό δικό μου ὁργανώνεται γύρω ἀπό τρεῖς πόλους, συνήθως διαχωρισμένους στήν ἀκαδημαϊκή παράδοση: Ἀπό τή μιὰ πλευρά, ἡ κριτική μελέτη τῶν κειμένων, συνηθισμένων ἢ λογοτεχνικῶν, κανονιστικῶν ἢ ξεχασμένων, ἀποκωδικοποιημένων μέσα ἀπό τίς διαμεσολαβήσεις καί τίς στρατηγικές τους. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἱστορία τῶν βιβλίων καί, πέρα ἀπό αὐτήν, ὅλων τῶν ἀντικειμένων πού ἐπιφέρουν τήν ἐπικοινωνία τοῦ γραπτοῦ λόγου. Τέλος, ἡ ἀνάλυση τῶν πρακτικῶν διαφορετικῆς ἰδιοποίησης συμβολισμῶν καί παραγωγῆς διαφοροποιημένων χρήσεων καί σημασιοδοτήσεων. Στό πλαίσιο τῆς προσωπικῆς ἐργασίας ἢ τῶν συλλογικῶν ἐρευνῶν, ἕνα κεντρικό ἐρώτημα ἐκφράσθηκε σέ αὐτή τήν προσέγγιση: Νά κατανοήσουμε τό πῶς, στίς κοινωνίες τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος, ἀνάμεσα στόν 14ο καί στόν 18ο αἰώνα, ἡ πολλαπλασιασμένη κυκλοφορία τοῦ ἐντύπου μεταμόρφωσε τίς μορφές τῆς κοινωνικότητας, ἐπικύρωσε νέες σκέψεις, τροποποίησε τίς σχέσεις μέ τήν ἐξουσία.⁵

Ἀπό ἐκεῖ προκύπτει ἡ προσοχή πού δίνεται στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο λειτουργεῖ ἡ συνάντηση ἀνάμεσα στόν «κόσμο τῷ κειμένου» καί στόν «κόσμο τῷ ἀναγνώστη» —γιά νά θυμηθοῦμε τοὺς ὄρους τοῦ Πῶλ Ρικέρ (Paul Ricoeur).⁶ Διάφορες ὑποθέσεις κατεύθυναν τήν ἐρευνα, εἴτε αὐτή ὁργανωνόταν μέ βάση τή μελέτη μιᾶς ιδιαίτερης τάξης ἐντύπων (γιά παράδειγμα, τή λογοτεχνία τῶν γυρολόγων, *colportage*) εἴτε μέ βάση τήν ἐξέταση τῶν ἀναγνωστικῶν πρακτικῶν, μέσα στήν ποικιλομορφία τους, εἴτε ἀκόμη μέ βάση τήν ἱστορία ἑνός συγκεκριμένου κειμένου, ἀπευθυνόμενου σέ διαφορετικά κοινά μέ ιδιαίτερα διαφοροποιημένες μορφές. Ἡ πρώτη προϋποθέτει ὅτι ἡ συγκρότηση τοῦ νοήματος ὅπως πραγματοποιεῖται μέσα ἀπό τήν ἀνάγνωση (ἢ τήν ἀκρόαση) ἀποτελεῖ διαδικασία ἱστορικά προσδιορισμένη, οἱ τρόποι καί τά μοντέλα τῆς ὁποίας διαφέρουν ἀνάλογα μέ τοὺς χρόνους, τοὺς χώρους, τίς κοινότητες. Ἡ δεύτερη θεωρεῖ πῶς οἱ πολλαπλές καί εὐέλκτες σημασιοδοτήσεις ἑνός κειμένου ἐξαρτῶνται ἀπό τίς μορφές μέ τίς ὁποῖες αὐτό προσελήφθη ἀπό τοὺς ἀναγνώστες του (ἢ τοὺς ἀκροατές του).

Οἱ τελευταῖοι, στήν πραγματικότητα, δέν βρίσκονται ποτέ ἀντιμέτωποι μέ κείμενα ἀφηρημένα, ἰδεατά, ἀποκομμένα ἀπό κάθε ὑλικό πλαίσιο ἀναφορᾶς: χειρίζονται ἀντικείμενα, οἱ μορφές ὁργάνωσης τῶν ὁποίων καθορίζουν τήν ἀνάγνωσή τους, διαχωρίζοντας τή σὺλ-

ληψη καί τήν κατανόηση ἀπό τό διαβασμένο κείμενο. Στή θέση ἑνός καθαρά σημασιολογικοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ κειμένου, πρέπει νά θεωρήσουμε πῶς οἱ μορφές παράγουν νόημα καί πῶς ἕνα κείμενο, τό ὁποῖο παραμένει σταθερό ὡς πρὸς τό περιεχόμενό του, προσλαμβάνει μιὰ νέα σημασιοδότηση καί ὑπόσταση ἀπό τή στιγμή πού ἀλλάζουν τά μέσα τοῦ τυπογραφικοῦ ἀντικειμένου πού τό προωθεῖ στήν ἀνάγνωση.

Πρέπει ἐπίσης νά θεωρήσουμε πῶς ἡ ἀνάγνωση ἀποτελεῖ πάντοτε μιὰ πρακτική πού ἐνοματώνεται σέ χειρονομίες, σέ χώρους, σέ συνήθειες. Ἀπομακρυνόμενη ἀπό μιὰ φαινομενολογία τῆς ἀνάγνωσης πού διαγράφει ὅλους τοὺς ὑπαρκτοὺς τρόπους τῆς ἀναγνωστικῆς πράξης καί τή χαρακτηρίζει μέ βάση τά ἀποτελέσματά της, τά ὁποῖα ἀντιμετωπίζει ὡς καθολικά,⁷ μιὰ ἱστορία τῶν τρόπων ἀνάγνωσης πρέπει νά ἐντοπίζει τίς συγκεκριμένες πραγματικότητες πού διαφοροποιοῦν τίς κοινότητες τῶν ἀναγνωστῶν καί τίς ἀναγνωστικές παραδόσεις. Ἡ προσέγγιση προϋποθέτει τήν ἀναγνώριση διαφορῶν σειρῶν ἀντιθέσεων. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, στίς ἀναγνωστικές δεξιότητες. Ἡ διάκριση, οὐσιώδης ἂν καί χονδρική, ἀνάμεσα σέ ἐγγράμματους καί ἀναλφάβητους, δέν ἐξαντλεῖ τίς διαφορές στή σχέση μέ τό κείμενο. Ὅλοι ὅσοι εἶναι σέ θέση νά διαβάσουν κείμενα, δέν τό κάνουν μέ παρόμοιο τρόπο, καί εἶναι μεγάλη ἡ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στοὺς ἐπιδέξιους ἐγγράμματους καί στοὺς λιγότερο ἱκανοὺς ἀναγνώστες, πού εἶναι ἀναγκασμένοι νά μεταφέρουν στόν προφορικό λόγο ὅ,τιδήποτε διαβάσουν γιά νά τό κατανοήσουν, ἐνῶ εἶναι ἐξοικειωμένοι μόνο μέ ὀρισμένες κειμενικές ἢ τυπογραφικές μορφές. Ἀντιθέσεις, ἐξίσου, στίς ἀναγνωστικές νόρμες πού προσδιορίζουν γιά κάθε κοινότητα ἀναγνωστῶν τίς χρήσεις τοῦ βιβλίου, τοὺς τρόπους ἀνάγνωσης, τίς ἐρμηνευτικές διαδικασίες. Ἀντιθέσεις, τέλος, ἀνάμεσα στίς ἐντονα διαφοροποιημένες προσδοκίες καί στά ἐνδιαφέροντα πού διαφορετικές ὁμάδες ἀναγνωστῶν ἐπενδύουν στήν ἀναγνωστική πρακτική. Ἀπό αὐτοὺς τοὺς καθορισμοὺς πού διέπουν τίς πρακτικές, ἐξαρτῶνται οἱ τρόποι μέ τοὺς ὁποίους μποροῦν νά ἀναγνωσθοῦν τά κείμενα, καί νά ἀναγνωσθοῦν διαφορετικά ἀπό ἀναγνώστες πού δέν κατέχουν τόν ἴδιο διανοητικό ἐξοπλισμό καί δέν ἔχουν τήν ἴδια σχέση μέ τό γραπτό κείμενο.

«Νέοι ἀναγνώστες δημιουργοῦν νέα κείμενα, καί τά

5. R. Chartier, *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*, Παρίσι, Éditions du Seuil, 1987, καί A. Boureau, R. Chartier, M.E. Ducreux, C. Jouhaud, P. Saenger & C. Velay-Vallantin, *Les usages de l'imprimé (XVe - XIXe siècles)*, Παρίσι, Librairie Arthème Fayard, 1987.

6. P. Ricoeur, *Temps et récit*, τόμος III, *Le temps raconté*, Παρίσι, Éditions du Seuil, 1985, σ. 228-263.

7. W. Iser, *L'acte de lecture. Théorie de l'effet esthétique*, Βρυξέλλες, Pierre Mardaga Editeur, 1985.

νοήματα τῶν κειμένων ἀποτελοῦν λειτουργία τῶν νέων μορφῶν τους».⁸ Ὁ Μάκ Κένζι (D.F. McKenzie) ἀπέδωσε μέ μεγάλη διαύγεια τό διπλό σύνολο διαφοροποιήσεων –διαφοροποιήσεις στίς προθέσεις τῶν ἀναγνωστῶν, διαφοροποιήσεις στόν ἐξοπλισμό τῶν κειμένων καί τῶν ἐντύπων μορφῶν πού τά μεταφέρουν– πού πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψη κάθε ἱστορία πού θέτει ὡς κεντρικό ζήτημα αὐτό τῶν διαφοροποιημένων τρόπων συγκρότησης τοῦ νοήματος. Εἶναι σέ αὐτόν τόν προσδιορισμένο χῶρο ὅπου ἐγγράφεται κάθε ἐργασία πού τοποθετεῖται στό σταυροδρόμι μιᾶς ἱστορίας τῶν πρακτικῶν, κοινωνικά καί ἱστορικά διαφοροποιημένων, καί μιᾶς ἱστορίας τῶν ἀναπαραστάσεων, ἐγγεγραμμένων στά κείμενα ἢ δημιουργημένων ἀπό τά άτομα. Μιά τέτοια ἀποψη ἔχει πολλά παρελόμενα. Ἀπό τή μιᾶ, προσδιορίζει ἕναν τύπο ἐρευνας ὁ ὁποῖος, ἀναγκαστικά, διασυνδέει τίς ἀναλυτικές τεχνικές γνω-

στικῶν πεδίων ἐλάχιστα ἐξοικειωμένων μεταξύ τους: Τῆς κειμενικῆς κριτικῆς, τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου, σέ ὅλες τῆς τίς διαστάσεις, τῆς κοινωνικο-πολιτισμικῆς ἱστορίας. Περισσότερο ἀπό μιᾶ διεπιστημονική ἐργασία –πού πάντοτε προϋποθέτει μιᾶ σταθερή καί διακριτή ταυτότητα γιά τίς ἐπιστῆμες πού ἔρχονται σέ συνεργασία– εἶναι μᾶλλον μιᾶ νέα ἀνάλυση τοῦ ἀντικειμένου πού ἐδῶ προτείνεται, ἡ ὁποία προϋποθέτει τήν ἐνότητα τοῦ ἐρωτηματολογίου καί τῆς προσέγγισης, ὅποια καί ἂν εἶναι ἡ ἐπιστημονική καταγωγή αὐτῶν πού τά μοιράζονται (ἱστορικοί τῆς λογοτεχνίας, ἱστορικοί τοῦ βιβλίου, ἢ ἱστορικοί τῶν νοσηροπιδίων στήν παράδοση τῶν *Annales*). Ἀπό τήν ἄλλη, μιᾶ διερεύνηση τῆς νοσηματοδοτικῆς λειτουργίας ὑλικῶν μορφῶν ὀδηγεῖ στό νά δώσουμε (ἢ νά ξαναδώσουμε) κεντρική θέση στό πεδίο τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας στίς κλασικά «εὐρυμαθεῖς» μορφές γνώσης: γιά παράδειγμα, στή βιβλιογραφία, στή παλαιογραφία ἢ στήν κωδικολογία.⁹ Ἐπιτρέποντας τή σαφή περιγραφή τῶν ὑλικῶν καί τυπικῶν συγκροτήσεων μέσω τῶν ὁποίων τά κείμενα φθάνουν στούς ἀναγνώστες, αὐτές οἱ τεχνικές γνώσεις, γιά πολύ καιρό ἀγνοημένες ἀπό τήν πολιτισμική κοινωνιολογία, ἀποτελοῦν οὐσιῶδες δόθημα γιά μιᾶ ἱστορία τῶν πολιτισμικῶν ἰδιοποιήσεων.

Ἡ τελευταία ἐννοια εἶναι κεντρική γιά τήν πολιτισμική ἱστορία, ὑπό τήν προϋπόθεση τῆς ἐπαναδιατύπωσής της. Ἡ ἐπαναδιατύπωση αὐτή, ἡ ὁποία ὑπογραμμίζει τήν πολλαπλότητα τῶν χρήσεων καί τῶν κατανοήσεων, ὅπως καί τή δημιουργική ἐλευθερία –ἀκόμη καί ὅταν αὐτή ὑπόκειται σέ ἔλεγχο– τῶν ὑποκειμένων, πού δέν ἐξαναγκάζουν οὔτε τά κείμενα οὔτε οἱ ἐκφραστικές μορφές, διαφοροποιεῖται ἐξαρχῆς ἀπό τό νόημα πού ὁ Μισέλ Φουκῶ δίδει στόν ὄρο, θεωρώντας «τήν κοινωνική ἰδιοποίηση τοῦ λόγου» σάν μιᾶ ἀπό τίς σημαντικότερες διαδικασίες μέσω τῶν ὁποίων οἱ λόγοι ὑποτάσσονται καί κατάσχονται ἀπό τά άτομα ἢ τοῦς θεσμούς πού καταχρῶνται τόν ἀποκλειστικό τους ἔλεγχο.¹⁰ Ἀπομακρύνεται ἐξίσου ἀπό τό νόημα πού δίδει στήν ἰδιοποίηση ἢ ἐρμηνευτική, θεωρώντας τήν ὡς τή στιγμή ὅπου ἡ «ἐφαρμογή» μιᾶς ἀφηγηματικῆς διάταξης, συγγενικῆς πρὸς τήν πραγματικότητα τοῦ ἀναγνώστη, ἐπαναδιαμορφώνει τή θεώρησή του, τόσο γιά τόν ἑαυτό του, ὅσο καί γιά τόν κόσμο, δηλαδή τή φαινομενολογική του ἐμπειρία,

8. D.F. McKenzie, *Bibliography and the Sociology of Texts: Panizzi Lectures*, 1985, Λονδίνο, The British Library, 1986, σ. 20.

9. Γιά παράδειγμα, A. Petrucci, *La scrittura. Ideologia e rappresentazione*, Τορίνο, Einaudi, 1986.

10. M. Foucault, *L'ordre du discours*, Παρίσι, Editions Gallimard, σ. 45-47.

θεωρούμενη ως καθολική και ύποκειμενη σε κάθε ιστορική διαφοροποίηση.¹¹ Η ιδιοποίηση, όπως τήν αντιλαμβανόμαστε, στοχεύει σε μία κοινωνική ιστορία των χρήσεων και των έρμηγιών, συνδεομένων με τους ουσιαστικούς καθορισμούς τους και έγγεγραμμένων στις ιδιαίτερες πρακτικές που τής παράγουν.¹² Η απόδοση σημασίας στις συνθήκες και στις διαδικασίες που διέπουν πραγματικά τις λειτουργίες κατασκευής του νοήματος (σε σχέση με τήν ανάγνωση, αλλά και σε τόσες άλλες εξίσου) ισοδυναμεί με παραδοχή, αντίθετα προς τήν παλιά διανοητική ιστορία, πώς ούτε οι διανοητικές μορφές ούτε οι ιδέες δέν είναι εξαυλωμένες και πώς, σε πείσμα των αναφορών στο καθολικό, οι κατηγορίες που έκλαμβάνονται ως άμετάβλητες, είτε είναι φιλοσοφικές είτε φαινομενολογικές, κατασκευάζονται μέσα στην ασυνέχεια τής ιστορικής εξέλιξης.

Άπό τήν κοινωνική ιστορία τής κουλτούρας σε μία πολιτισμική ιστορία του κοινωνικού

Τό έγχείρημα προϋποθέτει τήν τήρηση κάποιας απόστασης από τις θεμελιώδεις αρχές τής κοινωνικής ιστορίας τής κουλτούρας, στην κλασική της έκφραση. Μία πρώτη διαφοροποίηση σημειώθηκε σε σχέση με μία στενά κοινωνιογραφική σύλληψη που θεωρεί πώς οι πολιτισμικές ρήξεις οργανώνονται αναγκαστικά στην βάση τής δεδομένης κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Πιστεύω πώς πρέπει να άμφισθητήσουμε αυτή τήν έξαρτηση που συνδέει τις διαφορές στις πολιτισμικές συνήθειες με κοινωνικές αντιθέσεις δοσμένες *a priori*, είτε στην κλίμακα μακροσκοπικών αντιθέσεων (ανάμεσα στις έλίτ και στο λαό, ανάμεσα στους κυρίαρχους και στους εξουσιαζόμενους), είτε στην κλίμακα λεπτότερων διαφοροποιήσεων (για παράδειγμα ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες που ιεραρχούνται με βάση τό επίπεδο τής περιουσίας ή τήν επαγγελματική τους δραστηριότητα).

Στήν πραγματικότητα, οι πολιτισμικές διασπάσεις δέν οργανώνονται αναγκαστικά στην βάση μίας μοναδικής διάταξης τής κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ή όποια ύποτίθεται πώς διέπει τήν άνιση παρουσία των αντικειμένων όπως και τις διαφορές στις συμπεριφορές. Η θεώρησή μας πρέπει συνεπώς να άντιστραφεί και να περιγράψει, πρώτα άπ' όλα, τό κοινωνικό πεδίο (συχνά σύνθετο) όπου κυκλοφορούν ένα σύνολο κειμένων, μία κατηγορία έντύπων, μία πολιτισμική παραγωγή ή νόρμα. Ξεκινώντας από τά αντικείμενα, τις μορφές, τους κώδικες, και όχι από τις ομάδες, καταλήγουμε στην διαπίστωση πώς οι κοινωνικοπολιτισμική ιστορία βασίστηκε ιδιαίτερα έντονα σε μία μερική σύλληψη του κοινωνικού. Δίνοντας τήν πρωτοκαθεδρία μόνο στην κοινωνικο-επαγγελματική διαστρωμάτωση, ξέχασε πώς και άλλες αρχές διαφοροποίησης, και αυτές καθαρά κοινωνικές, μπορούσαν να εξηγήσουν.

Όπως για παράδειγμα, οι σεξουαλικές ή οι ηλικιακές έντάξεις, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι εκπαιδευτικές παραδόσεις, οι τοπικές συσπειρώσεις, οι επαγγελματικές συνήθειες.

Έξάλλου, ή άπόπειρα κατηγοριοποίησης των πολιτισμικών μορφωμάτων στην βάση των θεωρούμενων ως ιδιαίτερων τους υλικών (όπως, για παράδειγμα, ή ταύτιση ανάμεσα στην λογοτεχνία των γυρολόγων και στην λαϊκή κουλτούρα) εμφανίζεται σήμερα διπλά αναγωγιστική. Άπό τή μία, ταυτίζει τήν αναγνώριση των διαφορών μόνο με τις άνισότητες στην κατανομή. Άπό τήν άλλη, άγνοεί τή διαδικασία διαμέσου τής οποίας ένα κείμενο, ένας τύπος, μία νόρμα άποκτούν νόημα γι' αυτούς που τά ιδιοποιούνται ή τά δέχονται.

Άρκεί τό παράδειγμα τής κυκλοφορίας των έντύπων στις κοινωνίες του παλαιού καθεστώτος. Η κατανόησή της άπαιτεί μία διπλή μετατόπιση σε σχέση με τις αρχικές προσεγγίσεις. Η πρώτη έντάσσει τήν αναγνώριση των πιο κοινωνικά θεμελιωμένων διαφοροποιήσεων στις αντιθετικές χρήσεις του κοινού υλικού. Όπως έχει έπισημανθεί πρό πολλού, είναι τά ίδια κείμενα που ιδιοποιούνται οι λαϊκοί άναγνώστες με εκείνα που δέν τυγχάνουν πολιτισμικής ιδιοποίησης άπό τους τελευταίους. Κάποιες φορές, άναγνώστες ταπεινής προέλευσης γίνονται κάτοχοι βιβλίων τά όποια δέν άπευθύνονταν ειδικά σε αυτούς (είναι ή περίπτωση του Μενόκκιο, του μυλωνά από τό Φρύουλι, άναγνώστη των *Ταξιδιών* του Mandeville, του *Δεκαήμερου* ή του *Fioretto della Bibbia*, όπως και του Μενετρά, του παρισιού ύαλοπώλη, ένθερμου θαυμαστή του Ρουσσώ¹³). Κάποιες άλλες φορές, έπινοητικοί και διορατικοί βιβλιοπώλες-έκδότες θέτουν στην διάθεση ενός ευρύτερου κοινού κείμενα που κυκλοφορούσαν άποκλειστικά στους στενούς κύκλους των μορφωμένων (είναι ή περίπτωση του έκδοτικού έγχειρήματος, γνωστού με τόν γενικό τίτλο *Μπλέ Βιβλιοθήκη*, που προτάθηκε στους ταπεινότερους ανάμεσα στο άναγνωστικό κοινό από τους έκδότες τής Τρουά, από τά τέλη του 16ου αιώνα). Προέχει συνεπώς να κατανοήσουμε πώς τά ίδια κείμενα —σε έντυπες μορφές πιθανόν διαφορετικές— είναι δυνατό να τύχουν διαφορετικής κατανόησης, πρόσληψης και διαχείρισης.

Άπό έδω προκύπτει και ή άνάγκη για μία δεύτερη μετατόπιση που θά δίνει βάρος στα δίκτυα τής πρα-

11. P. Ricoeur, *Temps et récit...*, τ. III, σ. 229.

12. Η όπτική αυτή όφείλει πολλά στο έργο του Michel de Certeau, ιδιαίτερα στο βιβλίο του *L'invention du quotidien*, I, *Arts de faire*, Παρίσι, Union Générale d' Editions, 10/18, 1980.

13. C. Ginzburg, *Τό τυρί και τά σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, Άθήνα, Έκδόσεις Άλεξάνδρεια, 1994, *Journal de ma vie. Jacques-Louis Ménétra, compagnon vitrier au 18e siècle*, D.Roche, Παρίσι, Editions Montalba, 1982.

κτικῆς πού ὀργανώνουν τούς –ιστορικά καί κοινωνικά διαφοροποιημένους– τρόπους τῆς ἀναφορᾶς πρὸς τὰ κείμενα. Ἡ ἀνάγνωση δέν εἶναι μόνο μιὰ ἀφηρημένη διανοητική λειτουργία. Ἀποτελεῖ ἔκφραση τοῦ σώματος, ἐγγράφεται σέ ἓνα συγκεκριμένο χῶρο, ἀποτελεῖ ἀναφορά στὸν ἑαυτό ἢ σέ κάποιον ἄλλο. Πρέπει ἐπομένως νὰ ἀνασυσταθοῦν οἱ τρόποι ἀνάγνωσης πού προσιδιάζουν σέ κάθε κοινότητα ἀναγνωστῶν, σέ κάθε μιὰ ἀπὸ τῆς «ἐρμηνευτικές κοινότητες», γιὰ τῆς ὁποῖες ὀμιλεῖ ὁ Στάνλεϋ Φίς (Stanley Fish).¹⁴ Μιὰ ἱστορία τῆς ἀνάγνωσης δέν μπορεῖ νὰ αὐτοπεριορίζεται μόνο σέ μιὰ γενεαλογία τῶν τρόπων ἀνάγνωσης μας, σιωπηλά καί μέ τὰ μάτια, ἀλλά ἔχει ὡς ἀποστολή νὰ ξαναβρεῖ τῆς χαμένες χειρονομίες, τῆς ἐξαφανισμένες συνήθειες. Τὸ ἐγγεῖρημα ἔχει σημασία ἐπειδὴ δέν ἀποκαλύπτει μοναχά τὴν ἀπόμακρη ξενικότητα πρακτικῶν πού ἦταν σέ κοινή χρήση στὸ παρελθόν, ἀλλὰ ἐπίσης καί τῆς συγκεκριμένες μορφές διάταξης τῶν κειμένων πού δημιουργήθηκαν γιὰ χρήσεις πού εἶναι ξένες στοὺς σημερινούς τους ἀναγνώστες. Ἔτσι, συμβαίνει συχνά στὸν 16ο καί στὸν 17ο αἰώνα, ἡ καθαρὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου, λογοτεχνικοῦ καί μὴ, νὰ συγκροτεῖται σάν προφορικός λόγος, καί ὁ ἀναγνώστης σάν ἀναγνώστης μέ φωνή, πού ἀπευθύνεται σέ ἓνα κοινό ἀκροατῶν. Προορισμένο γιὰ τὸ αὐτὸ ὅσο καί γιὰ τὸ μάτι, τὸ ἔργο διαλέγεται μέ μορφές καί μέ μεθόδους κατάλληλες γιὰ τὴν ὑποταγὴ τοῦ γραπτοῦ στὶς ἰδιαιτέρους ἀπαιτήσεις τῆς προφορικῆς «ἐπίδοσης». Ἀπὸ τὰ μοτίβα πού χρησιμοποιοῦνται στὸν Δόν Κιχῶτη ὡς τῆς δομῆς τῶν βιβλίων πού συγκροτοῦν τὴ Μπλέ Βιβλιοθήκη, ὑπάρχει πληθώρα παραδειγμάτων τῆς καθυστερημένα ἐντοπισμένης σύνδεσης ἀνάμεσα στὸ κείμενο καί στὴ φωνή.

«Ὁ,τιδήποτε καί ἂν κάνουν, οἱ συγγραφεῖς δέν γράφουν βιβλία. Τὰ βιβλία δέν γράφονται καθόλου. Κατασκευάζονται ἀπὸ γραφεῖς καί ἄλλους τεχνίτες, ἀπὸ κάθε λογῆς μηχανικούς, ἀπὸ πιεστήρια καί ἄλλες μηχανές».¹⁵ Ἡ παρατήρηση μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σέ μιὰν ἄλλη ἀναθεώρηση. Ἀντίθετα μέ τὴ θεώρηση, καλλιερημένη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ λογοτεχνία, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία τὸ κείμενο εἶναι ἀϋθύπαρκτο, ἀποκομμένο ἀπὸ κάθε ὑλικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς, πρέπει νὰ θυμῆσομε πὺς δέν ὑπάρχει κείμενο πέρα ἀπὸ τὴν ὑποστήριξη πού τὸ προσφέρει στὴν ἀνάγνωση (ἢ στὴν ἀκοή) καί πὺς δέν ὑπάρχει κατανόηση ἐνός κειμένου, ὁποιοῦδήποτε κι ἂν εἶναι, πού δέν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς μορφῆς μέ τῆς ὁποῖες τὸ κείμενο φθάνει στὸν ἀναγνώστη του. Ἀπὸ ἐδῶ προκύπτει καί ἡ ἀπαραίτητη διάκριση ἀνάμεσα σέ δύο ὀμάδες ἐργαλείων: Αὐτῶν πού ἀναδεικνύουν τῆς στρατηγικῆς τῆς γραφῆς καί τῆς προθέσεις τοῦ συγγραφέα καί ἐκείνων πού προκύπτουν ἀπὸ μιὰ ἀπόφαση τοῦ ἐκδότη ἢ ἀπὸ μιὰ περιοριστικὴ ἰδιόμορφη τοῦ ἐργαστηρίου.¹⁶

Οἱ συγγραφεῖς δέν γράφουν βιβλία. Γράφουν κείμενα πού ἄλλοι μετατρέπουν σέ ἔντυπα ἀντικείμενα. Ἡ

διαφοροποίηση, πού ἀποτελεῖ οὐσιαστικά τὸ χῶρο στὸν ὁποῖο συγκροτεῖται τὸ νόημα –ἢ τὰ νοήματα– παρέμεινε ἐπὶ μακρὸν ξεχασμένη, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, ἢ ὁποία μελετᾶ τὸ ἔργο ἀπὸ μόνο του, σάν ἓνα ἀφηρημένο κείμενο, τοῦ ὁποῖου οἱ τυπογραφικῆς μορφές δέν ἔχουν καμία σημασία, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς πρόσληψης (*Rezeptionsästhetik*) ἢ ὁποία θεωρεῖ, παρ' ὅλη τὴν ἐπιθυμία τῆς νὰ ἱστοριοποιήσει τὴν ἐμπειρία πού ἀποκτοῦν οἱ ἀναγνώστες ἀπὸ τὰ ἔργα, πὺς ὑπάρχει μιὰ καθαρὴ καί ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στὰ «σημεῖα» πού ἐκπέμπει τὸ κείμενο –τὰ ὁποῖα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τῆς ἀποδεκτῆς λογοτεχνικῆς συμβάσεις– καί στὸν «ὀρίζοντα τῶν προσδοκιῶν» τοῦ κοινοῦ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται. Σέ μιὰ τέτοια προοπτικῆ, «τὸ παραγόμενο ἀποτέλεσμα» δέν ἐξαρτᾶται καθόλου ἀπὸ τῆς ὑλικῆς μορφῆς μέ τῆς ὁποῖες παρουσιάζεται τὸ κείμενο.¹⁷ Καί ὁμως, αὐτῆς συμβάλλουν ὀλοκάθαρα στὴ διαμόρφωση τῶν προσδοκιῶν τοῦ ἀναγνώστη ἀπέναντι στὸ κείμενο, ὅπως καί στὴν ἀνάδειξη νέων κοινῶν καί νέων χρήσεων.

Συλλογικῆς ἀναπαραστάσεις καί κοινωνικῆς ταυτότητες

Μέ ἀφετηρία αὐτὸ τὸ πεδίο ἐργασίας ὅπου διαπλέκονται τὸ κείμενο, τὸ βιβλίο καί ἡ ἀνάγνωση, εἶναι δυνατὸ νὰ προταθοῦν διάφορες διατυπώσεις πού διασυνδέουν μέ νέο τρόπο τῆς κοινωνικῆς διαστρωματώσεις καί τῆς πολιτισμικῆς πρακτικῆς. Ἡ πρώτη εὐελπιστεῖ νὰ ἄρει τὴν ψευδὴ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὴ διάκριση, θεωρούμενη ὡς καθολικὴ, ἀνάμεσα στὴν ἀντικειμενικότητα τῶν δομῶν (πού θὰ ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ σίγουρο πεδίο γιὰ τὴν ἱστορία, ἓνα πεδίο πού, μέ τὴ διαχείριση ὀγκωδῶν σειριακῶν καί ποσοτικοποιήσιμων στοιχείων, ἀνασυγκροτεῖ τῆς κοινωνίες ὅπως πράγματι ἦταν) καί τὴν ὑποκειμενικότητα τῶν ἀναπαραστάσεων (στὴν ὁποία θὰ ἀναφερόταν μιὰ ἄλλη ἱστορία, ἀφιερωμένη στὸ λόγο καί τοποθετημένη μακριά ἀπὸ τὴν πραγματικότητα). Ἐνα τέτοιο σχῆμα διαπέρασε βαθύτατα τὴν ἱστορία, ὅπως καί ἄλλες κοινωνικῆς ἐπιστῆμες ὅπως ἡ κοινωνιολογία καί ἡ ἐθνολογία, φέρνοντας σέ ἀντιπαράθεση στρουκτουραλιστικῆς προσεγγίσεις μέ φαινομενολογικῆς διερευνησεις, μέ τῆς πρώτες

14. S. Fish, *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*, Cambridge, Mass., Harvard UP, 1980, σ. 1-17.

15. R. Stoddard, «Morphology and the Book from an American Perspective», *Printing History*, 17, 1987, σ. 2-14.

16. R. Chartier, «Texts, Printing, Readings», *The New Cultural History*, Lynn Hunt ed., Berkeley, University of California Press, 1989, σ. 154-175.

17. H.R. Jauss, *Pour une esthétique de la réception*, Παρίσι, Éditions Gallimard, 1978, σ.21-80.

νά ασχολούνται σέ μεγάλη κλίμακα μέ τίς θέσεις και τίς σχέσεις διαφορετικών ομάδων, συχνά ταυτισμένων μέ τάξεις, και τίς δεύτερες νά προτιμούν τή μελέτη των άξιων και των συμπεριφορών πιό περιορισμένων κοινοτήτων, συχνά άντιμετωπιζόμενων ως όμοιογενών.¹⁸

Η όποια προσπάθεια υπέρβασης προϋποθέτει πάνω απ' όλα τό νά άντιμετωπίσουμε τά γενειουργά σχήματα των συστημάτων ταξινόμησης και άντίληψης ως άληθινούς «κοινωνικούς θεσμούς», έντάσσοντας τίς διαιρέσεις τής κοινωνικής όργάνωσης στίς συλλογικές άναπαραστάσεις —«Οί πρώτες λογικές κατηγορίες υπήρξαν οί κοινωνικές κατηγορίες. Οί πρώτες τάξεις πραγμάτων ήταν οί ανθρώπινες τάξεις, στίς όποιες ένσωματώθηκαν τά πράγματα»¹⁹— όπως, επίσης, και νά θεωρήσουμε αυτές τίς συλλογικές άναπαραστάσεις βάση (μητρες) των πρακτικών πού συγκροτούν αυτόν τόν ίδιο τόν κοινωνικό κόσμο —«άκόμη και οί πιό έξελγόμενες συλλογικές άναπαραστάσεις δέν έχουν ύπαρξη, δέν άποκτούν ύπόσταση παρά μόνον όταν κατευθύνουν πράξεις».²⁰

Αυτή ή επιστροφή στόν Μαρσέλ Μάως και στόν Έμίλ Ντυρκέμ, και στήν έννοια τής «συλλογικής άναπαραστάσης» μάς επιτρέπει νά διατυπώσουμε, δίχως άμφιβολία καλύτερα από τήν έννοια τής νοοτροπίας, τρεις τρόπους άναφοράς στόν κοινωνικό κόσμο: Καταρχάς, ή διεργασία τής ταξινόμησης και τής διαστρωμάτωσης, πού παράγει τίς πολλαπλές διανοητικές σχηματοποιήσεις μέσω των όποιων ή πραγματικότητα συγκροτείται άντιφατικά από τίς διαφορετικές ομάδες πού συνθέτουν μία κοινωνία. Κατόπιν οί πρακτικές πού άποσκοπούν στό νά έμπεδώσουν μία κοινωνική ταυτότητα, νά υποδηλώσουν ένα συγκεκριμένο τρόπο ύπαρξης στόν κόσμο, νά σηματοδοτήσουν συμβολικά μία κοινωνική θέση ή μία βαθμίδα. Τέλος, οί θεσμοποιημένες και άντικειμενικοποιημένες μορφές χάρη στίς όποιες οί «άναπαριστώντες» (συλλογικότητες ή μεμονωμένα άτομα) σηματοδοτούν μέ όρατό και διαρκή τρόπο τήν ύπαρξη τής ομάδας, τής κοινότητας ή τής τάξης.

Μιά διπλή κατεύθυνση άνοίγεται: Η μία θεωρεί πώς ή συγκρότηση των κοινωνικών ταυτοτήτων άπορρέει πάντοτε από μία σχέση ισχύος άνάμεσα στίς άναπαραστάσεις πού επιβάλλουν εκείνοι πού έχουν τήν έξουσία νά ταξινομήν και νά όνοματίζουν και στήν αυτοθεώρηση, ύποταγμένη ή άντιστεκόμενη, τής κάθε κοινότητας.²¹ Η άλλη, άντιμετωπίζει τήν άντικειμενικοποιημένη κοινωνική διαστρωμάτωση σάν τήν έκφραση τής συναίνεσης πού προσφέρεται στήν αυτο-άναπαραστάση τής κάθε ομάδας, και πού έξαρτάται από τήν ικανότητά της νά δώσει τό στίγμα της μέσω μιάς επίδειξης ένότητας.²² Μελετώντας τήν άντιπαράθεση των άναπαραστάσεων, όπου τό ζητούμενο είναι ή διάταξη, δηλαδή ή ιεραρχοποίηση τής ίδιας τής κοινωνικής δομής, ή πολιτισμική ιστορία άναμφίβολα άπομακρύνεται από μία στενή έξάρτηση σέ σχέση μέ μία κοινωνική ιστορία προσηλωμένη στή μελέτη μόνο των οικονομικών άντιπαράθεσεων, όμως συνάμα πραγματοποιεί μία

γόνημη επιστροφή στό κοινωνικό, εφόσον έστιάζει τήν προσοχή της στίς συμβολικές στρατηγικές πού καθορίζουν θέσεις και σχέσεις και πού συγκροτούν, για κάθε τάξη, ομάδα ή χώρο, μία συνεκτική αυτοθεώρηση τής ταυτότητάς τους.

Για τόν ιστορικό των κοινωνιών του παλαιού καθεστώτος, ή συγκρότηση τής έννοιας τής άναπαραστάσης ως βασικού εργαλείου τής πολιτισμικής άνάλυσης ίσοδυναμεί μέ άπόδοση λειτουργικής χρησιμότητας σέ μία από τίς κεντρικές έννοιες πού χειρίζονταν αυτές οί ίδιες οί κοινωνίες. Η γνωστική διαδικασία συνδέεται κατά συνέπεια μέ τό έννοιολογικό όπλοστάσιο πού χρησιμοποιούσαν οί άνθρωποι τής εποχής για νά καταστήσουν λιγότερο άδιαφανή στήν άντίληψή τους τήν ίδια τους τήν κοινωνία. Στούς παλιούς έννοιολογικούς προσδιορισμούς (για παράδειγμα, αυτόν του *Dictionnaire universel* του Φυρετιέρ (Furetière), στήν έκδοση του 1727),²³ οί καταχωρίσεις τής λέξης «άναπαραστάση» παρουσιάζουν δύο έμφανώς άντιφατικές έρμηνείες του νοήματος: 'Από τή μία, ή άναπαραστάση υποδηλώνει μίαν άπουσία, κάτι πού προϋποθέτει μία σαφή διάκριση άνάμεσα σέ αυτό πού άναπαριστά και σέ αυτό πού άναπαριστάται. 'Από τήν άλλη, ή άναπαραστάση είναι ή έκθεση μιάς παρουσίας, ή δημόσια παρουσίαση ενός πράγματος ή ενός προσώπου. Στήν πρώτη έρμηνεία, ή άναπαραστάση είναι τό εργαλείο μιάς διαμεσολαβητικής γνώσης πού εμφανίζει ένα άπόν άντικείμενο, ύποκαθιστώντας τό μέ μία «είκόνα» ικανή νά τό έπαναφέρει στή μνήμη και νά τό «περιγράψει» όπως πράγματι είναι. 'Από αυτές τίς εικόνες, κάποιες είναι όλοτελα ύλικές, ύποκαθιστώντας τό άπόν σώμα μέ ένα άντικείμενο πού του μοιάζει ή όχι: Για παράδειγμα, τά κέρινα, ξύλινα ή δερμάτινα άν-

18. P. Bourdieu, *Choses dites*, Παρίσι, Les Éditions de Minuit, 1987, σ. 47-71.

19. E. Durkheim & M. Mauss, «De quelques formes primitives de classification. Contribution à l'étude des représentations collectives», *Année Sociologique*, 1903, έπανεκδομένο στό M. Mauss, *Oeuvres*, 2, *Représentations collectives et diversité des civilisations*, Παρίσι, Les Éditions de Minuit, 1969, σ. 13-89.

20. M. Mauss, «Divisions et proportions de la sociologie», *Année Sociologique*, 1927, έπανεκδομένο στό M. Mauss, *Oeuvres Completes*, 3, *Cohésion sociale et divisions de la sociologie*, Παρίσι, Les Éditions de Minuit, 1969, σ. 178-245.

21. Για παράδειγμα, C. Ginzburg, *Les batailles nocturnes. Sorcellerie et rituels agraires en Frioul, XVIe-XVIIe siècle*, Lagrasse, Éditions Verdier, 1980.

22. Βλ. L. Boltanski, *Les cadres. La formation d'un groupe social*, Παρίσι, Éditions de Minuit, 1982.

23. Furetière, *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots français tant vieux que modernes et les termes des sciences et des arts*, διορθωμένο από τόν Baspagne de Bauval και άναθεωρημένο από τόν Brutel de la Rivière, λήμματα *Représentation* και *Symbole*.

δρεϊκελα πού τοποθετούνταν επάνω στη βασιλική σόρα, στις κηδείες των Άγγλων και Γάλλων βασιλέων («όταν πάμε να δούμε τους νεκρούς ήγεμόνες στην κλίνη της πομπής, δέν βλέπουμε παρά την αναπαράσταση, τό ανδρείκελο») ή, γενικότερα και πιό παλιά, τό νεκρικό φορείο, κενό και σκεπασμένο μέ πένθιμο ύφασμα, πού «αναπαριστά» τόν πεθαμένο («αναπαράσταση σημαίνει επίσης στην εκκλησία ένα ψεύτικο λείψανο, φτιαγμένο από ξύλο και σκεπασμένο μέ ένα πένθιμο πέπλο, γύρω από τό όποιο ανάβουν κεριά, τήν ώρα πού τελείται λειτουργία για κάποιο νεκρό»)²⁴. Άλλες εικόνες έχουν ένα διαφορετικό ρόλο: Αυτόν της συμβολικής σχέσης πού, για τόν Φυρετιέρ, είναι «ή αναπαράσταση κάτι του ήθικου από τίς εικόνες ή τίς ιδιότητες των φυσικών πραγμάτων (...) Τό λιοντάρι είναι τό σύμβολο της ανδρείας, ή σφαίρα της έλλειψης σύνεσης, ό πελεκάνος της μητρικής αγάπης». Κατ' αυτόν τόν τρόπο διατυπώνεται μιά αποκωδικοποιησιμη σχέση ανάμεσα στο όρατό σημείο και στο αναπαριστώμενο σημαινόμενο – κάτι πού δέν σημαίνει, βέβαια, πώς αυτό αποκωδικοποιείται όπως θά ήταν στην πραγματικότητα.

Η σχέση της αναπαράστασης –ιδωμένη κατ' αυτόν τόν τρόπο, σάν σχέση ανάμεσα σε μιά παρούσα εικόνα και σε ένα άπόν, «όμόλογο» αντικείμενο– διαμορφώνει κάθε σημειολογική θεωρία στην κλασική σκέψη, όπως αναπτύχθηκε μέ τόν πιό σύνθετο τρόπο από τούς λογικούς του Port-Royal.²⁵ Από τή μιά, υπάρχουν οι μεταβλητοί τρόποι της αναπαράστασης πού επιτρέπουν να διακρίνουμε ανάμεσα σε διαφορετικές κατηγορίες σημείων (βέβαια ή πιθανά, φυσικά ή θεσμιζόμενα, συνδεδεμένα ή αποχωρισμένα από αυτό πού αναπαρίσταται, κ.ο.κ.) και να χαρακτηρίσουμε τό σύμβολο στην βάση της διαφοράς του μέ άλλα σημεία.²⁶ Από τήν άλλη, προσδιορίζοντας τίς δύο αναγκαίες συνθήκες πού καθιστούν τή σχέση αυτή κατανοητή (δηλαδή, τή γνώση του σημείου ως σημείο, στην διαφοροποίησή του από τό σημαινόμενο αντικείμενο, και τήν ύπαρξη συμβάσεων πού ρυθμίζουν τή σχέση του σημείου μέ τό αντικείμενο) ή Λογική του Port-Royal θέτει τούς όρους ενός θεμελιώδους ζητήματος: του ζητήματος των πιθανών παρανοήσεων της αναπαράστασης, είτε εξαιτίας της έλλειψης προετοιμασίας από μέρος του αναγνώστη (κάτι πού παραπέμπει στις μορφές και στους τρόπους έμπέδωσης των συμβάσεων), είτε εξαιτίας της «υπερβολής» μιάς αυθαίρετης σχέσης ανάμεσα στο σημείον και στο σημαινόμενο (κάτι πού αναδεικνύει τό ζήτημα των ίδιων των συνθηκών παραγωγής των αποδεκτών και κοινών αντιστοιχιών).²⁷

Οι μορφές θεατροποίησης της κοινωνικής ζωής στην κοινωνία του Παλαιού Καθεστώτος αποτελούν τό πιό έκδηλο παράδειγμα διαστροφής της σχέσης της αναπαράστασης. Όλες ουσιαστικά αποσκοπούν στο να συνδέσουν τήν ύπαρξη του αντικειμένου αποκλειστικά μέ τήν εικόνα πού τό παρουσιάζει, σε όλες ή αναπαράσταση συγκαλύπτει αντί να περιγράφει επακριβώς

τό σημαινόμενο της. Ο Πασκάλ εκθέτει αυτόν τό μηχανισμό της «παρουσίασης», ό όποιος χειρίζεται επιδέξια τά σημεία πού προσορίζονται για να απεικονίσουν τήν αλλαγή και όχι για να παρουσιάσουν τά πράγματα όπως πράγματι είναι:

Οι άξιωματούχοι μας γνώριζαν καλά αυτό τό μυστήριο, μέ τίς κόκκινες τηβέννους τους, τίς έρμίνες, μέ τίς όποιες τυλίγονται σάν γουνοφόρες γάτες, τά μέγαλα όπου εκδικάζουν υποθέσεις, τά βασιλικά σύμβολα, όλον αυτό τό λαμπρό και απόλυτα αναγκαίο έξοπλισμό. Και εάν οι γιατροί δέν είχαν άμφια και ειδικά υποδήματα και οι νομικοί τετράγωνους σκούφους και πολυτελείς τηβέννους, δέν θά μπορούσαν ποτέ να εξαπατήσουν τόν κόσμο, ώστε να μήν μπορεί να άντισταθεί σε αυτή τήν τόσο αυθεντική παρουσίαση. Εάν κατείχαν τήν άληθινή δικαιοσύνη και εάν οι γιατροί κατείχαν τήν πραγματική τέχνη της θεραπείας, δέν θά χρειάζονταν τούς τετράγωνους σκούφους. Τό μεγαλείο των γνώσεών τους θά προκαλούσε θαυμασμό από μόνο του. Όμως, μή κατέχοντας παρά φανταστικές γνώσεις, αναγκάζονται να υιοθετήσουν αυτό τόν ματαιόδοξο έξοπλισμό πού έντυπώνεται στις συνειδήσεις των ανθρώπων μέ τούς όποιους έρχονται σε επαφή. Και από εκεί, ουσιαστικά, άντλούν τό σεβασμό.

Κατ' αυτόν τόν τρόπο, ή σχέση της αναπαράστασης αλλοιώνεται από τήν αδυναμία της φαντασίας, ή

24. R.E. Giesey, *Le roi ne meurt jamais. Les obsèques royales dans la France de la Renaissance*, Παρίσι, Editions Flammarion, 1987, σ. 137-145, πρώτη άγγλική έκδοση, *The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France*, Γενεύη, Librairie Droz, 1960, σ. 85-91.

25. A. Arnaud & P. Nicole, *La Logique ou l'art de penser*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1965. Σχετικά μέ τή σημειολογική θεωρία του Port-Royal, βλ. τή θεμελιώδη μελέτη του L. Marin, *La critique du discours. Etude sur la Logique de Port-Royal et les Pensées de Pascal*, Παρίσι, les Editions de Minuit, 1975.

26. A. Arnaud & P. Nicole, ό.π., Βιβλίο 1, κεφ. IV, σ. 52-54. Για μιά συζήτηση επάνω στον προσδιορισμό του συμβολικού, βλ. τή σειρά των άρθρων πού δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Journal of Modern History* μέ άφορμή τήν έκδοση του βιβλίου του R. Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 1984: R. Chartier, «Texts, Symbols and Frenchness», *Journal of Modern History*, 57, 1985, σ. 682-685, R. Darnton, «The Symbolic Element in History», *Journal of Modern History*, 58, 1986, σ. 218-234, D. LaCapra, «Chartier, Darnton and the Great Symbolic Massacre», *Journal of Modern History*, 60, 1988, σ. 95-112 και J. Fernandez, «Historians Tell Tales: of Cartesian Cats and Gallic Cock-fights», *Journal of Modern History*, 60, 1988, σ. 113-127.

27. A. Arnaud & P. Nicole, ό.π., Βιβλίο II, κεφ. XIV, σ. 156-160.

όποια εκλαμβάνει τό άπατηλό γιά άληθινό, θεωρεί τά όρατά σημεία ώς βέβαιες ένδειξεις μιάς πραγματικότητας πού δέν είναι. Διαστρεβλωμένη μέ αυτόν τόν τρόπο, ή αναπαράσταση μετατρέπεται σέ μηχανή παραγωγής σεβασμού και ύποταγής, καθίσταται ένα εργαλειό πού παράγει έναν έσωτερικευμένο πειθαναγκασμό, άπαραίτητο εκεί όπου άπουσιάζει ή δυνατότητα προσφυγής στην ώμή βία: «Μόνον οι πολεμιστές δέν μεταμφιέζονται κατ' αυτόν τόν τρόπο, έπειδή ό ρόλος τους είναι πίο ουσιαστικός, επιβάλλονται μέ τή βία, ενώ οι άλλοι μέ τό μορφασμό».²⁸

Όποιοσδήποτε προβληματισμός επάνω στις κοινωνίες του Παλαιού Καθεστώτος δέν μπορεί παρά νά ένταχθεί στην παραπάνω προοπτική, ή οποία είναι διπλά λειτουργική, έπειδή άντιμετωπίζει τήν «άντικειμενική» θέση του κάθε άτομου ώς εξαρτώμενη από τή συναίνεση πού προσφέρουν στην αναπαράσταση πού τό ίδιο προτείνει γιά τόν εαυτό του εκείνοι των οποίων τήν αναγνώριση προσδοκά. Επίσης, έπειδή άντιλαμβάνεται τις μορφές τής συμβολικής κυριαρχίας, τά «εργαλεία» ή «τόν έξοπλισμό», όπως γράφει ό Λά Μπρυγιέρ (La Bruyère),²⁹ ώς τό παρεπόμενο τής άπουσίας ή τής εκλειψής τής άμεσης βίας. Είναι επομένως στό πλαίσιο τής ιδωμένης στή μακρά διάρκεια διαδικασίας τής εκλειψής τής βίας, ή οποία μετατρέπεται σέ μονοπώλιο του άπολυταρχικού κράτους,³⁰ πού πρέπει νά έντάξουμε τήν αυξανόμενη σπουδαιότητα πού προσέλαβαν οι συγκρούσεις των αναπαραστάσεων, άποστολή των οποίων είναι ή διάταξη, δηλαδή ή έραρχοποίηση τής ίδιας τής κοινωνικής δομής.

Τό νόημα των μορφών

Η διατύπωση μπορεί νά οδηγήσει σέ μιά δεύτερη πρόταση πού στοχεύει νά έντοπίσει τις βαθύτερες κοινωνικές διαφοροποιήσεις στις περισσότερες τυπολογικές διαφορές. Και αυτό, γιά δύο πιθανά άντιφατικούς λόγους. Από τή μιά μεριά, οι τυπολογικοί έξοπλισμοί -κειμενικοί ή υλικοί- έγγράφουν στις ίδιες τους τις δομές τις προσδοκίες και τις ικανότητες του κοινού στό οποίο απευθύνονται, επομένως οργανώνονται στή βάση μιάς αναπαράστασης τής κοινωνικής διαφοροποίησης. Από τήν άλλη, τά έργα και τά άντικείμενα παράγουν τόν ιδιαίτερό τους χώρο ύποδοχής, πολύ περισσότερο από τό νά πηγάζουν από κυρίαρχες και άποκρυσταλλωμένες διασπάσεις. Πρόσφατα, ό Λώρενς Λεβάν (Lawrence W. Levine) τό απέδειξε, δείχνοντας πώς ό τρόπος μέ τόν όποιον αναπαρίσταντο τά έργα του Σαίξπηρ στην Άμερική του 19ου αιώνα (δηλαδή, άναμειγμένα μέ άλλες μορφές θεάματος, μέ στοιχειά από φάρσα, μελόδραμα, μπαλέτο και τσίρκο) δημιούργησε ένα ιδιαίτερα εύρύ όσο και θορυβώδες κοινό, πού ξεπερνούσε κατά πολύ τά όρια τής μορφωμένης αστικής έλίτ.³¹ Ό αναπαραστατικός έξοπλισμός

του σαιξπηρικού δράματος άνήκει στην ίδια κατηγορία μέ τις «τυπογραφικές» μεταμορφώσεις πού επιχειρούσαν οι εκδότες τής Μπλέ Βιβλιοθήκης στά έργα πού περιλάμβαναν στους καταλόγους τους: και οι δύο άποσκοπούν στό νά έγγράψουν τό κείμενο σέ μιά πολιτισμική «μήτρα» διαφορετική από αυτήν του αρχικού κοινού των έργων, επιτρέποντας μέ αυτόν τόν τρόπο μιά πληθώρα ιδιοποιήσεων.

Τά δύο παραδείγματα οδηγούν στην εξέταση των πολιτισμικών διαφοροποιήσεων, όχι ώς έκφραση στατικών και παγιωμένων διασπάσεων, αλλά ώς άποτελέσματος δυναμικών διαδικασιών. Από τή μιά πλευρά, ό μετασχηματισμός των μορφών μέσω των οποίων προωθείται ένα κείμενο νομιμοποιεί άγνωστες προσλήψεις, επομένως δημιουργεί νέα κοινά και νέες χρήσεις. Από τήν άλλη, ή κοινή χρήση του ίδιου πολιτισμικού υλικού από τις διαφορετικές ομάδες πού συνθέτουν μιά κοινωνία προωθεί τήν έρευνα νέων διακρίσεων, ικανών νά σηματοδοτήσουν τις διατηρούμενες διαφοροποιήσεις. Η διαδρομή του βιβλίου στην προεπαναστατική Γαλλία μπορεί νά χρησιμεύσει σάν παράδειγμα. Φαίνεται πώς οι διαφοροποιήσεις στους τρόπους άνάγνωσης πολλαπλασιάζονταν και έκλεπτόνταν όσο τό τυπωμένο κείμενο καθίστατο λιγότερο σπάνιο, λιγότερο άποκλειστικά ιδιοποιημένο, πίο συνηθισμένο. Ενώ από μόνη της ή κατοχή του βιβλίου σήμαινε από καιρό μιά πολιτισμική ύπεροχή, είναι οι χρήσεις του βιβλίου, νόμιμες ή πρωτόγονες, και ή ποιότητα των τυπογραφικών άντικειμένων, έκλεπτυσμένων ή χονδροκομμένων, πού εμφανίζονται νά άσκούν μιά παρόμοια λειτουργία.

Δίχως άμφιβολία, είναι αυτή ή προσοχή πού δόθηκε στις «τυπικές τής πρακτικής» (σύμφωνα μέ τήν έκφραση του Μισέλ ντέ Σερτώ), είτε αυτές προέρχονται από τους παραγωγούς, είτε από τους αποδέκτες, πού έδρασε κατά κύριο λόγο τήν κλασική γραφή τής ιστορίας των νοοτροπιών. Καταρχάς, μέ τό νά τήν ύποχρεώσει νά μελετά τους λόγους στό πλαίσιο των εργαλειωκών τους έξοπλισμών, των ρητορικών ή άφηγηματικών τους διασυνδέσεων, των πειστικών και καταδεικτικών τους στρατηγικών. Οι διατάξεις του λόγου και οι κατηγορίες πού τις θεμελιώνουν -όπως τά

28. Pascal, «Pensées», 104, *Oeuvres Completes*, Παρίσι, Éditions Gallimard, «Bibliothèque de la Pléiade», 1954, σ. 118.

29. La Bruyère, *Les caractères*, Παρίσι, Garnier-Flammarion, «Du mérite personnel», 27, σ. 107-108.

30. N. Elias, *La dynamique de l'Occident*, Παρίσι, Calmann-Lévy, 1975, σ. 187-324, έλλ. έκδοση, *Η Έξέλιξη του Πολιτισμού. Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες*, 2 τόμοι, Άθήνα, Νεφέλη, 1997, «σχεδιάγραμμα γιά μιά θεωρία του πολιτισμού».

31. L.W. Levine, *Highbrow-Lowbrow. The Emergence of Cultural Hierarchy in America*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1988, σ. 11-81.

συστήματα της ταξινόμησης, τὰ κριτήρια της κατηγοριοποίησης, οἱ τρόποι τῶν αναπαραστάσεων— δὲν μποροῦν σὲ καμία περίπτωση νὰ ἀναχθοῦν περιοριστικά στὶς ιδέες πού ἐκπέμπουν, οὔτε στὰ θέματα πού προωθοῦν. Ἔχουν τὴ δική τους λογική—μὰ λογική πού μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι ἀντιφατική στὰ ἀποτελέσματά της σὲ σχέση μὲ τὸ γράμμα τοῦ κειμένου. Δεύτερο ἀπαιτούμενο: Ἡ μελέτη τῶν λόγων στὴν ἀσυνέχεια καὶ στὴν ἀσυμφωνία τους. Ἀπὸ παλιά, φαινόταν εὐκολο ἡ θεματική ἀνάλυση ἐνός συνόλου κειμένων νὰ καταλήγει στὸν ἐντοπισμὸ μιᾶς «νοοτροπίας» (μιᾶς «κοσμοθεώρησης», ἢ μιᾶς «ιδεολογίας») καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν ἐπισήμανση μιᾶς μονοσήμαντης κοινωνικῆς θεμελίωσης. Τὰ πράγματα περιπλέκονται ἀπὸ τὴ στιγμή πού κάθε κατηγορία λόγου θὰ πρέπει νὰ κατανοηθεῖ στὴν ἰδιαιτερότητά της, δηλαδή ἐνταγμένη στὸς τόπους (ἢ χώρους) παραγωγῆς της καὶ στὶς συνθήκες τῆς δυνατότητας ἐμφάνισής της, συνδεδεμένη μὲ τὶς ἀρχές τῆς κανονικότητας πού τὴ διέπουν καὶ ἀναλυόμενη μέσα στὸς τρόπους πιστοποίησης καὶ ἐπαλήθευσής της. Ἡ ἐπανεισαγωγή λοιπὸν στὴν καρδιά τῆς ιστορικῆς κριτικῆς τοῦ ἐρωτηματολογίου πού συγκρότησε ὁ Φουκώ γιὰ τὴν ἀνάλυση «σειρῶν λόγου» ἰσοδυναμεῖ οἴγουρα μὲ περιορισμὸ τῆς ὀλιστικῆς φιλοδοξίας τῆς πολιτισμικῆς ιστορίας, ἀφοσιωμένης στὶς ὀλικές ἀνασυγκροτήσεις. Ἀποτελεῖ ὅμως καὶ τὴν προϋπόθεση ὥστε τὰ κείμενα, ὅποια καὶ ἂν εἶναι, πού ὁ ἱστορικός συγκροτεῖ σὲ ἀρχεῖα, νὰ ἀποφύγουν τοὺς ιδεολογικούς καὶ «ντοκουμενταρίστους» ἀναγωγισμούς πού τὰ κατέστρεφαν ὡς «ἀσυνεχεῖς πρακτικές».³²

Μορφές τῆς ἐξουσίας καὶ πολιτισμικῆς πρακτικῆς

Ἡ τελευταία μας πρόταση ἀποσκοπεῖ στό νὰ ἐπανασυνδέσει τὶς πολιτισμικῆς πρακτικῆς μὲ τὶς μορφές ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας. Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ προϋποθέτει τὴν τήρηση κάποιος ἀπόστασης ἀναφορικά μὲ τὴν «ἐπιστροφή στό πολιτικόν» πού φαίνεται πῶς ἔχει κατακτήσει ἓνα μέρος τῆς γαλλικῆς ιστοριογραφίας. Θεμελιωμένη ἐπάνω στὴν πρωτοκαθεδρία τῆς ἐλευθερίας τοῦ ὑποκειμένου, θεωρούμενου ὡς ἀπαλλαγμένου ἀπὸ κάθε καθορισμὸ, καὶ δίνοντας βάρος στὴν προσφορά τῶν ιδεῶν καὶ στό συνειδητὸ μέρος τῆς πράξης, μιὰ τέτοια θέση σκοπιάει σὲ μιὰ διπλὴ ἀδυναμία: Ἀγνοεῖ τοὺς περιορισμούς πού δὲν πηγάζουν ἀπὸ τὰ ἄτομα καὶ πού ὅμως διέπουν—πέρα ἀπὸ τὶς καθαρῆς σκέψεις καὶ συχνὰ ἀντίθετα μὲ αὐτές— τὶς ἀναπαραστάσεις καὶ τὶς πράξεις. Προϋποθέτει μιάν ἀποτελεσματικότητα ἰδιαίτερη γιὰ τὶς ιδέες καὶ τὶς μορφές λόγου, ἀπομονωμένες ἀπὸ τὶς μορφές μὲ τὶς ὁποῖες κοινοποιούνται, ξεκομμένες ἀπὸ πρακτικῆς οἱ ὁποῖες, ἰδιοποιούμενες, τοὺς ἀποδίδουν πολλαπλῆς καὶ συμπληρωματικῆς σημασιοδοτήσεις.

Ἡ δική μας ὀπτική διαφέρει ἐπιδιώκει νὰ κατανοήσει, μὲ ἀφετηρία τὶς μεταλλάξεις στὸν τρόπο ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας (καὶ οἱ ὁποῖες γεννοῦν νέους κοινωνικούς σχηματισμούς), τόσο τοὺς μετασχηματισμούς τῶν δομῶν τῆς προσωπικότητας, ὅσο καὶ τῶν θεσμῶν καὶ τῶν κανόνων πού κυβερνοῦν τὴν παραγωγή τῶν ἔργων καὶ τὴν ὀργάνωση τῶν πρακτικῶν. Ἡ διασύνδεση πού ἐδραίωσε ὁ Ἐλιὰς ἀνάμεσα στὴν ὀρθολογικότητα τῆς Αὐλῆς—θεωρούμενης ὡς μιᾶς εἰδικῆς φυσικῆς οικονομίας, παραγωγῆς τῶν ἀπαιτήσεων μιᾶς νέας κοινωνικῆς μορφῆς πού ἦταν ἀναγκαῖα στὸν ἀπολυταρχισμό— καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας—ὅπως ἡ ἐξουσία τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν, οἱ στυλιστικῆς ἐκφράσεις, οἱ αἰσθητικῆς συμβάσεις— ὀριοθετεῖ μὲ διορατικότητα τὸν χῶρο μιᾶς πιθανῆς ἐρευνας.³³ Εἶναι ὅμως ἐπίσης μὲ βάση τὶς διαιρέσεις πού προωθεῖ ἡ ἐξουσία (γιὰ παράδειγμα, μετὰ τοῦ 16ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνα, ἀνάμεσα στὴ λογικὴ τοῦ κράτους καὶ στὴν ἠθικὴ συνείδηση, ἀνάμεσα στὴν κρατικὴ πατρωνεῖα καὶ στὴν ἐλευθερία τῆς συνείδησης) πού πρέπει νὰ ἐκτιμηθοῦν φαινόμενα ὅπως ἡ ἀνάδυση μιᾶς αὐτόνομης λογοτεχνικῆς σφαίρας καὶ ἡ ἐδραίωση μιᾶς ἀγορᾶς συμβολικῶν ἀγαθῶν καὶ διανοητικῶν ἢ αἰσθητικῶν ἀποφάνσεων.³⁴ Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐδραιώνεται ἓνας χῶρος ἐλεύθερης κριτικῆς, ὅπου λειτουργεῖ μιὰ προοδευτικὴ πολιτικοποίηση, ἐναντία στὴ μοναρχία τοῦ *Παλαιοῦ Καθεστώτος*, πολιτισμικῶν πρακτικῶν ἐπὶ μακρὸν ἰδιοποιημένων ἀπὸ τὸ κράτος διὰ ἴδιον ὄφελος—ἢ πού γεννήθηκαν, σὲ ἀντίδραση στὴν κυριαρχία τοῦ κράτους, στὴ σφαῖρα τοῦ ἰδιωτικοῦ.

Τὴ στιγμή πού ἀμφισβητεῖται συχνὰ ἡ καταλληλότητα τῆς κοινωνικῆς ἐρμηνείας, ἂς μὴν ἐκληφθοῦν αὐτές οἱ λίγες σκέψεις καὶ προτάσεις ὡς ἀλληλλέγγυες μὲ μιὰ τέτοια θεώρηση. Τὸ ἀντίθετο, μένοντας κριτικὰ πιστές στὴν παράδοση τῶν *Annales*, ἐπιδιώκουν νὰ συμβάλουν στὴν ἐπαναδιατύπωση τοῦ τρόπου σύνδεσης τῆς κατανόησης τῶν ἔργων, τῶν ἀναπαραστάσεων καὶ τῶν πρακτικῶν μὲ τὶς διασπάσεις τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου τὸν ὁποῖο, στό σύνολό τους, σημασιοδοτοῦν καὶ συγκροτοῦν.

32. M. Foucault, *L'ordre du discours*, σ. 54.

33. N. Elias, *La société du cour*, Παρίσι, Editions Flammarion, 1985, σ. 108-110.

34. R. Koselleck, *Le règne de la critique*, Παρίσι, Les Editions de Minuit, 1979.

ΚΟΣΜΑΣ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, ΧΕΓΚΕΛ. ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

Έκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2003

του Γιώργου Ήλιόπουλου

I.

Η θεωρητική ένασχόληση με την έγγελιανή φιλοσοφία θά έπρεπε ίσως για όρισμένους να μή χρειάζεται την παραμικρή δικαιολόγηση από τή στιγμή πού στήν κοινή κληρονομιά τών θεωρητικά προΐδεασμένων αναγνωστών-πολιτών ανήκουν άναμφίβολα δύο βασικά στοιχεία γνώσης: α) ότι ο Χέγκελ συνέβαλε τά μέγιστα, έστω και έμμεσα, στή διαμόρφωση και ανάπτυξη τής μαρξικής και τής μαρξιστικής θεωρητικής σκέψης και έπομένως, άν μή τί άλλο, ανήκει στους φιλοσόφους πού μπόρεσαν μέ τό έργο τους να έπηρεάσουν σε κάποιο βαθμό τό ιστορικό γίγνεσθαι, β) ότι μέ άξονα τό πρόβλημα τής άκριβούς μορφής πού είχε ή θά έπρεπε να πάρει ή έν λόγω συμβολή άναπτύχθηκαν θεωρητικές διαμάχες πού άφησαν πολλά ζητήματα άνοιχτά και τά όποια ίσως ποτέ δέ θά ήταν άργά να έπιλυθούν. Βεβαίως από τήν άλλη δέν είναι υποχρεωτικό να είναι ή συγκεκριμένη χρονική στιγμή ή εκ προοιμίου καταλληλότερη για τήν έπίλυση του ενός ή του άλλου ζητήματος. Γι' αυτό πρέπει να δοθούν όρισμένες παράμετροι του θεωρητικού στίγματος τής περιόδου πού υποδέχεται τό βιβλίο του Κοσμά Ψυχοπαίδη.

Στήν εποχή όπου έχει ήδη πρό πολλού διακηρυχθεί τό τέλος τών «μεγάλων άφηγήσεων» αλλά και τό τέλος τών συμπαγών και συντεταγμένων ιδεολογιών δέν τελειώνει βεβαίως και ή έντός άκαδημαϊκών πλαισίων ένασχόληση με κλασικούς φιλοσόφους, στο βαθμό όμως πού αυτή διεκδικεί μία πρωτοτυπία και μία πειστικότητα πέρα από τους στενούς κύκλους τών μνημένων πρέπει μάλλον να λαμβάνει υπόψη και τίς όποιες νέες δυνατότητες βελτίωσης τών εργαλείων ανάγνωσης και έρμηνείας πού έχουν προκύψει από τίς μετα-νεωτερικές κριτικές παρεμβάσεις (οι όποιες

βεβαίως πλείστες όσες φορές πιστώνονται με αξιώσεις δογματικής ισχύος πού δέν τους άρμόζουν). Ειδικότερα μιλώντας για τόν Χέγκελ πρέπει να τονιστεί ότι σε διεθνές επίπεδο ζοΰμε σε μία εποχή όπου ή θεωρητική έρευνα χαρακτηρίζεται αναπόφευκτα από πλουραλισμό τάσεων, έν μέρει από παλαιομοδίτικο άκαδημαϊσμό αλλά και από ένδιαφέροντα στοιχεία διαλόγου με καινοφανή φιλοσοφικά ρεύματα, χωρίς όμως να δεσπόζει πλέον κάτι άνάλογο ή έφάμιλλο με τίς παλαιότερες άξιοσημείωτες άπόπειρες συνδυασμού έγγελιανής έρμηνείας και πρωτότυπου φιλοσοφικού στοχασμού (όπου παραδειγματική θέση εξακολουθούν να κατέχουν πρωτίστως τά έργα τών Λούκατς και Άντόρνο). Τό βέβαιο είναι επίσης ότι ή έγγελιανή έρευνα έχει επίσης κερδίσει πολλά σε φιλολογικό επίπεδο, παρέχοντας πλέον τή δυνατότητα να φωτιστούν από μία νηφαλιότερη σκοπιά κάποια παλαιότερα θεωρητικά προβλήματα.

II.

Τό βιβλίο του Κοσμά Ψυχοπαίδη χαρακτηρίζεται από τό ότι δέν υπεισέρχεται έπισταμένως σε φιλολογικού τύπου αναλύσεις: κάτι τέτοιο μάλλον θά περιόριζε αυτόμάτως τήν άναγνωσιμότητα αλλά και τήν έμβέλειά του. Τό μέλημα του συγγραφέα είναι να άναδείξει στο επίκεντρο τής έκθεσης του ζητήματα θεωρητικού προβληματισμού άρκούντως γνωστά σε όσους έχουν μία κάποια έξοικείωση με τήν πολιτική φιλοσοφία αλλά και τήν κριτική θεωρία. Η άνάγνωση του βιβλίου καθιστά φανερό ότι ο συγγραφέας έμφορεΐται από τήν πεποίθηση πώς τά ζητήματα αυτά είναι καθοριστικά για τήν παραγωγή σοβαρού, άξιόπιστου και παρεμβατικού θεωρητικού λόγου και ως εκ τούτου, με όπλο τόν συνήθη ρέοντα τρόπο

γραφής του, προσανατολίζει τόν αναγνώστη στο περιεχόμενο χωρίς να επιτρέπει να διασπάζεται ο εἰρμός τοῦ στοχασμοῦ ἀπό ἄκαιρες περιδιαβάσεις στό χώρο τῆς ἐρευνητικῆς προϊστορίας τοῦ ὅποιου ἐπιμέρους ζητήματος. Ἐνώ ὁμως αὐτή εἶναι ἡ γραμμὴ πλεύσης του δέν παραλείπει ἔμμεσα μέ τόν τρόπο του νά πάρει θέση σέ ἐπιμέρους ἐρμηνευτικές συζητήσεις, δείχνοντας πώς οἱ ἀναλύσεις του προϋποθέτουν ἐπί τῆς οὐσίας τήν ἕως τώρα συσσωρευμένη ἐρευνητική ἐμπειρία.

Γιά παράδειγμα ἄς ἀναφερθεῖ ἡ ἀκόλουθη σύντομη ἱστορία. Τά (περισσότερα) πρώιμα ἀποσπάσματα τοῦ Χέγκελ χαρακτηρίσθηκαν ἀρχικά (μέ τήν ἐκδοση τοῦ Nohl) ὡς «θεολογικά κείμενα». Ἐπ' αὐτοῦ τοῦ χαρακτηρισμοῦ διατυπώθηκαν ἀπόψεις πού ἔφτασαν μέχρι καί τήν ἄμεση ἰδεολογική φόρτιση τοῦ ζητήματος. Ὁ Λούκατς ἐκκινώντας ἀπό τήν ἐκτίμηση πώς τά πρωτεία στίς ἐγελιανές ἀναλύσεις δέν κατέχονται ἀπό τά θεολογικά ἐνδιαφέροντα ἀπέρριψε τόν (ἐξωτερικά) περιγραφικό ὄρο «θεολογικά κείμενα» ὡς «ἀντιδραστικό μύθευμα». Ὁ Χέρμπερτ Σνάντελβαχ (Herbert Schnadelbach) ἀπό τή μεριά του θεώρησε σχετικά πρόσφατα ὡς ὑποχρέωσή του νά γκρεμίσει τά τελευταῖα ὑπολείμματα ἀθεντίας τοῦ Λούκατς μαζί μέ τά ἄλλα ἀγάλματα τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, γι' αὐτό καί τήν ἄρνηση τοῦ θεολογικοῦ χαρακτήρα τῶν ἐγελιανῶν ἀποσπασμάτων τήν προίκισε μέ τόν ἀντι-χαρακτηρισμό «σταλινιστικό μύθευμα» (*Hegel zur Einführung*, Ἀμβούργο, Junius, 1999, σ. 174, σημ. 44). Ὁ Ψυχοπαίδης ἀπό τή μεριά του παίρνει ἔμμεσα θέση στή διαμάχη ἀφήνοντας νά διαφανεῖ πώς κατ' οὐσίαν πρόκειται γιά διαφορὰ προοπτικῆς. Ἀπό τή μιά ἀποφαίνεται πώς ὁ νεαρός Χέγκελ στήν περίοδο τῆς Βέρνης στρέφεται στό «πρόβλημα τῆς θεμελίωσης τῆς κριτικῆς τῶν πολιτικῶν θεσμῶν. Ἐπειδή ὡστόσο στίς ἱστορικές κοινωνίες πού ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς ἀνάλυσης τό πολιτικό στοιχεῖο βρίσκεται σέ ἀνάμειξη μέ τό θρησκευτικό, ἡ κριτική τῆς πολιτικῆς συνδέεται μέ τήν κριτική τῆς θρησκείας» (σ. 10). Ἀπό τήν ἄλλη στήν ἐπιμέρους πραγμάτευση τῆς περιόδου διαβάζουμε πώς «ἡ κριτική τῆς πολιτικῆς προκύπτει ὡς ἀπόρροια καί ἐπακόλουθο τῆς κριτικῆς τῆς θρησκείας» (σ. 27). Ὁ Ψυχοπαίδης δείχνει οὐσιαστικά πώς ἡ πρωτότερη διλημματική τοποθέτηση τοῦ προβλήματος τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν κειμένων σαφῶς στενεύει τήν ὅλη προβληματική (πρβλ. σ. 38). Μπορεῖ ὁ ὄρος «θεολογικά κείμενα» νά ὀδηγεῖ συνειρμικά σέ παρανόηση, ὡστόσο ἀπό τήν ἄλλη ὁ ρόλος τῆς συμπερίληψης τῆς θρησκείας στήν πολιτική θεωρία τοῦ νεαροῦ Χέγκελ δέν πρέπει σέ καμιά περίπτωση νά παραγνωρίζεται. Τό ἐγελιανό ἰδεῶδες, τό ὅποιο προβάλλει στό φόντο τῆς κριτικῆς τῶν ἀναστοχαστικῶν διασπάσεων τῆς ὁλότητας, εἶναι κατά ἀδιαίρετο τρόπο ἠθικο-πολιτικό, ἀλλά καί εἰδικότερα θρησκευτικο-πολιτικό. Θά ἀρκοῦσε νά δεῖ κανεῖς πώς ἡ θρησκευτική διάσταση δέν λείπει ἀπό τό περιεχο-

μένο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς κοινωνικο-πολιτικῆς ἠθικότητας (πρβλ. σσ. 10, 35-6). Τό ὅλο ζήτημα παύει νά εἶναι σχολαστικό ἐφόσον συνδέεται μέ τήν ἀλήθεια τῆς πράξης καί τῆς κοινῆς ἐμπειρίας. Ἡ ἐμπλοκή τοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου στήν κριτική θεώρηση τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ὀφείλεται κατά τόν Χέγκελ στό ὅτι ὁ ἄνθρωπος ζεῖ ἐντός μᾶς «θρησκευτικο-πολιτικῆς ἀλλοτρίωσης» (σ. 11), κάτι πού, θά τολμήσουμε νά ποῦμε, ἀποτελοῦσε τόν «ἀνυπέροβλο ὀρίζοντα» τῆς ἐποχῆς τοῦ φιλοσόφου, χωρίς ἀσφαλῶς νά ἔχει ξεπεραστεῖ σήμερα (βλ. καί τίς εἰδικές ἀναλύσεις περί ἀποξένωσης ὡς μᾶς διάστασης τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης πού ὑπερβαίνει τά ὅρια τῆς θρησκείας ἀλλά καί ὅπωςδήποτε βρίσκεται σέ διαπλοκή μέ αὐτήν στό 2ο κεφ., σσ. 47 κ.ε.).

III.

Στή θέση λοιπόν τοῦ «ἀγωνιώδους» ἐρωτήματος ἄν «πρέπει νά χαρίσουμε τόν Χέγκελ στή θεολογία» εἶναι προτιμότερο νά ὀξύνουμε τά ἀναστοχαστικά μας ἐργαλεῖα γύρω ἀπό τούς τρόπους συγκρότησης καί τήν εὐρύτητα τοῦ περιεχομένου τοῦ ἰδεώδους τῆς συνεκτικῆς καί ἀνθεκτικῆς κοινωνικο-πολιτικῆς συμβίωσης. Οἱ τροποποιήσεις, οἱ περιπέτειες τοῦ ἰδεώδους αὐτοῦ χαρακτηρίζουν τή διανοητική πορεία τοῦ Χέγκελ ἐν γένει καί διανοίγουν μιά ἀπό τίς δυνατές ὁδοῦς ἀνασύνθεσης τῆς ἐγελιανῆς φιλοσοφίας στό σύνολό τῆς. Μιά ἄλλη ὁδός ἀνασύνθεσης τοῦ φιλοσοφικοῦ περιεχομένου προκύπτει ἀπό τήν παρακολούθηση τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ καί μεθοδολογικοῦ προβληματισμοῦ.

Ἡ προσέγγιση στήν ἐγελιανή φιλοσοφία δι' αὐτῆς τῆς ὁδοῦ εἶναι συχνά προκατειλημμένη ἀπό τήν ἀντίληψη πώς ὁ Χέγκελ ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος μεγάλος συστηματικός φιλόσοφος καί ἐπομένως μαζί του τελειώνουν καί οἱ ἀξιώσεις συστηματικότητας τῆς σκέψης. Ἀφοῦ μάλιστα τό σύστημα ἀναφέρεται στό ὅλο, μέ τόν Χέγκελ τελειώνει, σύμφωνα μέ αὐτήν τήν ἀντίληψη, καί ἡ ἱστορία τῆς πλήρους νοητικῆς καί λογικῆς τιθάσευσης τοῦ ὅλου. Ὁ ἀντίλογος πρὸς τόν Χέγκελ λέει ὅτι τό ὅλο εἶναι μιά χίμαιρα, ἡ ὁλότητα ὡς κατηγορία προβληματική καί ἡ φιλοσοφία ἔχει νά ἐπιτελέσει ἕνα πολύ πιό ρεαλιστικό καί ἐπωφελές ἔργο στρεφόμενη στήν κατάδειξη καί τήν καταμίνυση τοῦ ψεύδους, τῆς αὐταπάτης ἀλλά καί τῆς ἀνεδαφικότητας τῶν μεγαλεπήβολων φιλοσοφικῶν ἐγχειρημάτων.

Ὁ συγγραφέας μᾶς καλεῖ νά ἀναστοχαστοῦμε τή σκοπιμότητα παρόμοιων προβληματισμῶν ὑπό τό πρίσμα τῆς γενικῆς ἰσχύος περιγραφικῆς διαπίστωσης ὅτι ἡ διακήρυξη τοῦ τέλους τῶν μεγάλων ἀφηγήσεων κάθε ἄλλο παρά ὀδήγησε στόν ἐξοβελισμό τῆς σκέψης. Ὁ Ψυχοπαίδης εἶναι ιδιαίτερα πειστικός μιλώντας γιά τή συμβολή τοῦ Χέγκελ στίς ἀπόπειρες παραγωγῆς σκέψης, ὅπου ὑπ' αὐτόν τόν ὄρο καί ὑπό

τό πρίσμα τοῦ διαρκοῦς αἰτήματος συγκρότησης μιᾶς κριτικῆς θεωρίας πρέπει νά ἐννοήσουμε νοητικές ἐνέργειες ὅπως «τή γενίκευση, τήν ἀφαίρεση, τήν ἀξιολόγηση, τή σύνδεση μέ τήν πράξη καί μέ τή μέχρι τώρα γνώση, τόν συσχετισμό τῶν γεγονότων, τήν ὀλοποίηση κόντρα στόν ὀλοκληρωτισμό καί τήν κριτική στοῦς τρόπους καί στοῦς ὄρους μέ τοῦς ὁποίους συγκροτοῦνται καί ἀναπαράγονται ὡς πραγματικές ὀλότητες οἱ καπιταλιστικές κοινωνίες» (Κ. Ψυχοπαίδης, «Ἱστοριογραφική μέθοδος καί κριτική κοινωνική ἐπιστήμη», *Ὁ Πολίτης*, τ. 109, Ἀθήνα, Μάρτιος 2003, σ. 38).

Ἐπομένως ἡ σκέψη ἐξακολουθεῖ νά ὑφίσταται στό βαθμό πού ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιχειρεῖ νά ἱκανοποιήσει ζωτικές καί πιεστικές ἀνάγκες, θεωρητικές καί πρακτικές συνάμα. Κάθε ἄλλο παρά ἔχουμε φτάσει σέ μία, ἐνίοτε διακηρυχθεῖσα, θεωρητική ἀφασία σήμερα καί κάθε ἄλλο παρά φτάσαμε ἐκεῖ στό παρελθόν σέ περιόδους ὅπου ἡ ἐξηγητική καί προωθητική δύναμη τῶν φιλοσοφικῶν θεωρήσεων τῆς ὀλότητας ἐμοιάζε πρό πολλοῦ καί ἀμετάκλητα ἐξαντλημένη. Ἡ φιλοσοφία στή μετα-νεωτερικότητα ἀπέχει πολύ ἀπό τό νά εἶναι μιᾶ κλειστή καί τελειωμένη ὑπόθεση, εἴτε αὐτό θά σήμαινε τήν κυριαρχία ἐνός παντοδύναμου συστήματος, εἴτε τό ἀμετάκλητο ἀδιέξοδο κάθε προσπάθειας συστηματοποίησης καί ὀλοποίησης.

Νομίζουμε πώς ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐν γένει στάση τοῦ καθενός ἀπέναντι στήν κλασική φιλοσοφία ὑπό τό πρίσμα τῆς σημασίας καί τοῦ εὔρους τῶν μετα-νεωτερικῶν προκλήσεων, κάθε ἀναγνώστης θά βρεῖ ἐνδιαφέρουσες τίς σοβαρές προσπάθειες ἀνάγνωσης κλασικῶν καί πολυεπίπεδων φιλοσοφικῶν θεωριῶν μέ τοῦς ὄρους τῆς πολιτικά προσανατολισμένης κριτικῆς θεωρίας: σ' αὐτές τίς προσπάθειες ἐπιδίδεται μέ ἰδιαίτερη ἀξιοσύνη ὁ συγγραφέας. Σχετικά πρόσφατα παρουσιάστηκε στό ἑλληνικό ἀναγνωστικό κοινό μιᾶ σημαντική προσπάθεια ἀνασύνθεσης τοῦ καντιανοῦ πρακτικοῦ λόγου ὑπό τό πρίσμα τῆς αὐτοσυγκρότησης τῆς νεωτερικῆς κοινωνίας. Ὁ Ψυχοπαίδης, μακριά ἀπό ἀπλουστευτικές ἀναγωγές τῆς θεωρίας στήν περιορῶσα πολιτική πραγματικότητα ἢ τίς ἐπιταγές τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου φορέα τῆς, ἀναζήτησε καί ἔδειξε στήν περίπτωση τοῦ καντιανοῦ πρακτικοῦ Λόγου τήν ἐσωτερική διασύνδεση μεταξύ θεωρίας καί «ἀντικειμενικῆς» κοινωνικῆς δυναμικῆς, προσφεύγοντας ὄχι τόσο στή συνειδητή σχέση τοῦ μελετώμενου φιλοσόφου μέ τήν εὐρύτερη κοινωνική πραγματικότητα ὅσο στοῦς τρόπους μέ τοῦς ὁποίους ἡ τελευταία καί μάλιστα ὡς πρὸς τά χαρακτηριστικά γιά τήν τότε ἐποχή στοιχεῖα τῆς, διείσδυσε ἀναπόφευκτα στό ἔργο ἐνός κορυφαίου στοχαστή, βρισκόμενος ἐν προκειμένῳ μίαν αὐτοτελή θεωρητική ἀποτύπωση, ἀποφασιστικῆς σημασίας γιά τήν ἐκ τῶν ὑστέρων γνώση τῆς ἐποχῆς τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου ἀλλά καί γιά τό πρόβλημα τῆς συνέχειας καί τῆς ἀσυνέ-

χειας μέ τή σημερινή (βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Κριτική Φιλοσοφία καί Λογική τῶν Θεσμῶν*, Ἀθήνα, Βιβλιπωλεῖο τῆς Ἑστίας, 2001).

Στό ἐγχείρημα ἐκεῖνο τέθηκε ὡς ζητούμενο ἡ διερεύνηση καί ἀνασύσταση μιᾶς θεωρίας τοῦ θεσμικοῦ Λόγου –μέ τήν ὁποία δέν ἀσχολήθηκε συστηματικά ὁ ἴδιος ὁ Κάντ (πρβλ. ὁ.π., σ. 47)– ἢ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἢ τοῦ ἔλλογου δικαίου (Vernunftrecht) «πού ἐπιχειρεῖ νά κατανοήσει τό πολιτικό καί τό θεσμικό ξεκινώντας ἀπό τήν ἐνότητα τῶν μορφῶν αὐτῶν καί ἀκολουθώντας τό αἶτημα μιᾶς ἐνιαίας θεωρητικῆς θεμελίωσής τους» (ὁ.π., σ. 46). Τῆ συνέχεια αὐτῆς τῆς προβληματικῆς τήν παρακολουθοῦμε κατά φυσιολογικό τρόπο διαμέσου τῆς ἐξέλιξης τοῦ Χέγκελ. Στήν ὑπό ἐξέταση περίοδο μᾶλλον προεξάρχει τό στοιχεῖο τῆς κριτικῆς ἀντιπαράθεσης μέ προηγούμενα μορφώματα θεσμικοῦ λόγου, πρωτίστως τοῦ καντιανοῦ, ἐνῶ ἡ *Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος* παρέχει, σέ ἀεχῶριστη διαπλοκή βεβαίως μέ πολλαπλά στρώματα θεωρητικῆς φιλοσοφίας, μιᾶ σχετικά ὀλοκληρωμένη ἀνασύνθεση τοῦ νεωτερικοῦ κοινωνικο-πολιτικοῦ γίνεσθαι.

IV.

Κυριάρχησε καί καλλιεργήθηκε συχνά ἡ ἐντύπωση πώς κάποτε κάποιο παντοδύναμο ἐγελιανό σύστημα ἔριχνε τή βαριά σκιά του στό ἀκαδημαϊκό καί θεσμικό γίνεσθαι. Πρόκειται γιά μιᾶ ἐντύπωση πού προέκυψε βεβαίως ὄχι ἄδικα, μιᾶ καί ἡ ἐγελιανή φιλοσοφία ἄφησε βαθιά τή σφραγίδα τῆς στίς μετέπειτα ἐξελίξεις. Ὅμως ἡ ἀφαιρετική διαδικασία, ἡ ὁποία διακρίνει τό σημαντικό μέσα ἀπό τήν ἐκάστοτε πανσπερμία τῶν ἰδεῶν καί μέσω τῆς ὁποίας ἀναπόφευκτα ἀνασυντίθεται τό παρελθόν, συχνά καταχωρεῖ στίς ὑποσημειώσεις τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖον προέκυψε μιᾶ συστηματική θεώρηση. Στήν περίπτωση τοῦ Χέγκελ καί ἰδίως στήν ὑπό ἐξέταση περίοδο, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ διαδικασία τῆς ὀρίμανσης τοῦ συστήματος μέσω τῆς διαφοροποίησης ἀπό ἤδη ὑπάρχουσες ἰδέες καί ἡ κριτική ἀντιπαράθεση, παρακολουθοῦμε μέ τή βοήθεια τοῦ Ψυχοπαίδη λαμπρά δείγματα ἀνάπτυξης κριτικῶν τοποθετήσεων, τά ὁποία ὡς πρὸς τή γενική τους κατεύθυνση ἀλλά καί ὡς πρὸς τά ἐπιμέρους στοιχεῖα τους ἀποτελοῦν καί γιά μᾶς σήμερα οὐσιαστικά στοιχεῖα μύησης στόν φιλοσοφικό τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι. Τοῦτο ἰσχύει, μεταξύ ἄλλων, γιά τήν κριτική στάση τοῦ Χέγκελ ἀπέναντι στή θεωρητική φιλοσοφία τοῦ Φίχτε (σσ. 79-85), στόν σκεπτικισμό τοῦ Σούλτσε (σσ. 85-92) στή φιλοσοφική θεώρηση τοῦ δικαίου ἀπό τοῦς Χόμπς, Φίχτε καί Κάντ (σσ. 93-105) καί βεβαίως ἀπέναντι στό διαφωτισμό καί τίς ἰδέες πού συνδέθηκαν μέ τήν πρακτική καί τίς συνέπειες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης (κυρίως σσ. 262-273). Γιά κάθε ἀναγνώστη τοῦ ἐγελιανοῦ ἔργου εἶναι σημαντική πηγή νοητικῆς ἀσκήσεως ἢ παρακο-

λούθηση τῆς ἐμμενοῦς κριτικῆς πού ἀσκοῦσε ὁ φιλόσοφος στούς συνομιλητές του, τοῦ τρόπου δηλαδή μέ τόν ὁποῖο ἡ συνεπής ἀνασυγκρότηση μιᾶς ἐπιχειρηματολογίας, ὅπως τήν κατάστρωνε ὁ Χέγκελ, ἀναδείκνυε ἐνδογενῶς τά ὄρια, τίς μονομέρειες, τίς ἀντιφάσεις καί ἐπομένως τήν ἀναγκαιότητα τῆς υπέρβασής της. Εἶναι εὐρύτερα γνωστό πῶς ὁ Χέγκελ υπῆρξε συστηματικός φιλόσοφος μέ προσανατολισμό πρὸς τή θεώρηση τῆς ὀλότητας. Λιγότερο γνωστό ὅμως εἶναι, κάτι πού παρουσιάζεται ἐμπεριστατωμένα μέ τό παρόν βιβλίο, πῶς ἡ θεώρηση τῆς ὀλότητας ἐκπλήγαζε ἀπό συγκεκριμένη ἀντίληψη τῆς λογικῆς ἀναγκαιότητας, χαλυδωμένη μέ καλή ἀνάγνωση καί ὀξυδερκή κριτική: ἐδῶ ἐγκείται ἴσως ἡ κατ' ἐξοχήν ἀρετή μιᾶς φιλοσοφίας πού μετέπειτα ταυτίστηκε, ὄχι χωρίς εὐθύνη τοῦ ἴδιου τοῦ φιλοσόφου, μέ ἕνα κλειστό σύστημα. Τό βιβλίο τοῦ Ψυχοπαίδη ἐπικεντρωνόμενο στήν κριτική φάση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐγελιανοῦ φιλοσοφεῖν μᾶς καθιστᾶ κοινωνούς διαδικασιῶν γονιμοποίησης μιᾶς ἀναμρίβουλα μεγάλης διάνοιας στό ἐργαστήριο τῆς ἀνοιχτῆς ἀντιπαράθεσης, ὅπου ἡ προσπάθεια ἐπικράτησης ἐπὶ τῶν ἀνταγωνιστικῶν ἰδεῶν δέν μπορεῖ νά διαχωριστεῖ ἀπό τό μέλημα τῆς ἐπίτευξης μιᾶς φιλοσοφικῆς πληρότητας ἄξιας νά ἀποτελέσει ὀλοκληρωμένη ἐκφραση τῆς ἐποχῆς της καί ἐπομένως καί ἄξιας νά ἐπιβιώσει σέ βάθος χρόνου.

V.

Ἡ ἐπιβίωση τῆς ἐγελιανῆς φιλοσοφίας σέ σημερινά πεδία θεωρητικῶν ἀντιπαραθέσεων μπορεῖ κατά τόν Ψυχοπαίδη νά ἐρευνηθεῖ καί νά ἐλεγηθεῖ μέ ἄξονα τό πρόβλημα τοῦ σχετικισμοῦ, τό ὁποῖο σέ διάφορες παραλλαγές βρίσκεται στό ἐπίκεντρο τῆς ἐπιστημολογίας τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ὡς φιλοσοφικό ὑπόβαθρο σχετικιστικῶν τάσεων λειτουργεῖ ὁ σκεπτικισμός, μέ μορφές τοῦ ὁποῖου βρέθηκε ἀντιμέτωπος καί ὁ Χέγκελ. Ὁ φιλόσοφος σέ ἕνα ἀπό τά κείμενα τῆς περιόδου τῆς Ίένας ἐκφράζει τή θέση πῶς ὁ αὐτο-ἐκκληρούμενος σκεπτικισμός δέν μπορεῖ παρά νά ὀδηγεῖ στήν κατάφαση τῆς θεωρησιακῆς φιλοσοφίας. Ἐφόσον ἐπιχειρηθεῖ μιᾶς βαθύτερης ἀνάλυσης τῆς ὑφῆς τοῦ σκεπτικισμοῦ διαπιστώνουμε πῶς ἐντός του κρύβεται μιᾶς αὐθαίρετη ἢ καί δογματική στάση. Καί στή σημερινή μας ἐποχή πρέπει νά συμφωνήσουμε μέ τόν Χέγκελ ὅτι ἡ ἐκ προοιμίου ἄρνηση τῆς δυνατότητας ὀλοκληρωμένης θεώρησης τῆς ὀλότητας εἶναι ἐξαιρετικά ἐπισημῆς μέσα στή φαινομενική της σαφήνεια καί ἀληθοφάνεια. Στήν πραγματικότητα ὁ σκεπτικισμός ἀρνούμενος τίς παγιώσεις τῆς σκέψης προβάλλει μιᾶς ἄλλης βεβαιότητα, τέτοια μάλιστα πού τίθεται σέ ἄγνονη σχέση μέ τίς ὅποιες συγκεκριμένες προσεγγίσεις τῆς ὀλότητας ἔχουν ἤδη ἐπιχειρηθεῖ, συνελπῶς σέ τελευταία ἀνάλυση ὑποπίπτει ὁ ἴδιος σέ ἕνα θεμελιώδες δογματικό ὀλοσθημα (σσ. 86, 91).

Ἐκτός ὅμως ἀπό αὐτό τό γενικῆς ἰσχύος κλασικό ἀντισκεπτικιστικό ἐπιχείρημα ἔχει εἰδικότερη σημασία καί ἡ ἐγελιανή ἀπάντηση στόν σκεπτικισμό ὡς πρὸς τίς πολιτικές συνέπειές του. Ἡ ἐπισήμανση τῶν διαφορῶν στόν τρόπο ἀντίληψης τῶν πραγμάτων ἀπό πολιτισμό σέ πολιτισμό συνεπάγεται καί μιᾶς υπέρβασης τοῦ ὁποῖου πολιτιστικοῦ ἐγωισμοῦ, μιά ἀξιακά θετική ἀποτίμηση τῆς διαφορετικότητας τῶν πολιτισμῶν. Ὁ Χέγκελ συμφωνεῖ μέ αὐτήν τή βασική κίνηση τοῦ σκεπτικισμοῦ καί θεωρεῖ ἀναγκαῖο αὐτό τό σχετικιστικό στοιχεῖο τῆς σκέψης. "Ὅμως ἀπό τή σκοπιά τῆς ἐγελιανῆς «ἀληθοῦς φιλοσοφίας» καί μέ βάση τίς σημερινές διαλεκτικές ἀναζητήσεις κατά τόν Ψυχοπαίδη ἀπαιτεῖται ἐπίσης καί μιᾶς δευτέρας κίνησης ἀποκατάστασης τῆς δεομετικότητας τοῦ λόγου μέσα ἀπό τή σχετικοποίηση τοῦ σχετικοῦ (σ. 88).

Ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει πῶς ἡ ἀντιμετώπιση σχετικιστικῶν τάσεων στή σύγχρονη θεωρία πρέπει νά διαβλέπει τήν ὑπαρξη σχετικιστικῶν στοιχείων καί στό ἐσωτερικό τῆς ἀντίπαλης πλευρᾶς, δηλ. τοῦ διαλεκτικοῦ ἐπιχειρήματος. Τό πρόβλημα αὐτό φαίνεται κυρίως μέσα στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐγελιανοῦ προγράμματος, μαζί καί τοῦ πρώτου μέρους τοῦ συστήματος σύμφωνα μέ τόν τότε σχεδιασμό, στή *Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος*, ἡ ὁποία ἀκολούθησε τά κριτικά κείμενα τῆς περιόδου τῆς Ίένας. Σημαντικό δίδαγμα αὐτοῦ τοῦ ἔργου καί στοιχεῖο πού κληροδοτήθηκε στή μαρξιστική παράδοση εἶναι ἡ ἐνεργοποίηση τῆς ἱστορικότητας τῆς σκέψης. Ὁ Χέγκελ δείχνει μέσα ἀπό τό σύνολο τοῦ ἔργου πῶς ἡ ὀλοκληρωμένη φιλοσοφική συνείδηση δέν μπορεῖ παρά νά περιλαμβάνει μιᾶς περιεκτικῆς θεώρησης τῶν φάσεων τῆς συντελεσμένης πνευματικῆς πορείας τῆς ἀνθρωπότητας (πρβλ. σ. 296): ἀντίθετα γιά τόν σκεπτικισμό μιᾶς συνολικῆς θεώρησης τῶν διαφόρων φάσεων τῆς φιλοσοφικῆς ἐξέλιξης δέν μπορεῖ νά εἶναι συνεκτική, ἀφοῦ ἴσα ἴσα ἡ διαφορετικότητα μεταξύ τῶν πολλῶν φιλοσοφιῶν χρησιμοποιεῖται ὡς ἀντιμεταφυσικό ἐπιχείρημα (πρβλ. σσ. 86, 88). Ὁ Χέγκελ ἐπιδιώκει τήν κατά τό δυνατόν συγκεκριμένη καί συνεκτική ἐκθεση τῶν φάσεων τῆς ἱστορικο-πνευματικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας, μιᾶς τέτοιας ἐκθεσης ὅμως δέν ἀρκεῖ τελικά γιά νά θεμελιώσει τή ζητούμενη λογικότητα τοῦ ὅλου, ἐνῶ μάλιστα σέ κάποια ἐπιμέρους σημεία της μπορεῖ νά λειτουργεῖ ἀποπροσανατολιστικά. Ἡ ἐγελιανή μεθοδευση τῆς ἐρευνας, ἀντίθετα, προβλέπει πῶς τό οὐσιώδες τῆς διαλεκτικῆς ὀργανωμένης ἐρευνητικῆς διαδικασίας προκύπτει «ὡς ἀποτέλεσμα στό τέλος τῆς ἀνάλυσης καί συμπίπτει μέ τήν ὀλότητα τῶν στιγμῶν στή συγκεκριμένη διάταξη καί ἐφαρμογή τους» (σ. 183). Σέ τελευταία ἀνάλυση στό φιλόδοξο αὐτό ἐπιχείρημα τοῦ Χέγκελ ἐπιλέγεται μιᾶς μεθοδολογική ἀφετηρία, ἡ ὁποία οὐσιαστικά ἐνσωματώνει σχετικιστικά στοιχεῖα μέσα στό διαλεκτικό ἐπιχείρημα χωρίς, κατά τόν Ψυχοπαίδη, νά ἔχει ἀπορρίψει ὁ Χέγκελ μιᾶς ἀποκρυσταλλωμένη ἐναλλακτική λύση.

Ἡ συζήτηση σχετικά μέ τό ρόλο τοῦ σχετικισμοῦ στό διαλεκτικό ἐπιχείρημα ἔχει συνεχιστεῖ καί μετά τόν Χέγκελ (ἄς θυμηθοῦμε χαρακτηριστικά τήν ἀλτουσεριανή κριτική στόν Γκράμσι) καί θεωρεῖται ἀνοιχτή καί σήμερα. Σ' αὐτό τό πλαίσιο ἡ προσφυγή στόν Χέγκελ μοιάζει ἀναπόφευκτη, ὅπως καί ἡ κριτική στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖον ὀργάνωσε ἐκεῖνος τή διαλεκτική ἔρευνά του. Ἀναφερόμενος πάντως σέ κριτικές πού ἔχουν ἤδη γίνει καί προλαμβάνοντας ἄλλες μελλοντικές ὁ Ψυχοπαίδης τονίζει πώς ἡ κατάληξη τῆς μελέτης τοῦ ὄλου, ἡ «ἀπόλυτη γνώση» δέν πρέπει νά ἐκλαμβάνεται ὡς φιλοσοφική ὕβρις, ἀλλά ἀντίθετα σημαίνει πώς ἡ διείσδυση τῆς σκέψης μέσα στό πραγματικό «ἐξάντλησε τά ὅρια, πέραν τῶν ὁποίων ἡ διαλεκτική ἀναζήτηση κάμπτεται πρός τούς ὅρους τῆς, πρός τίς συστατικές τῆς στιγμές. Συνειδητοποιεῖ τήν ἴδια τῆς τήν κίνηση, τή μοῖρα τοῦ πνεύματος νά διαμεσολαβεῖ μεταξύ φύσης καί κοινωνίας στόν ἱστορικό χρόνο» (σ. 295). Τό συγκεκριμένο κέρδος ἀπό τήν ἐγελιανή τόλμη ἀνύψωσης τῆς διαυγασιμένης ἱστορικότητας σέ ἀπόλυτη γνώση ἔγκειται μᾶλλον στό ὅτι ἡ διαλεκτική ἔρευνα ἀναδεικνύει ἐν τέλει μιᾶ νεωτερική κοινωνία «πού συλλαμβάνει ἐννοιακά τήν μέχρι τώρα ἱστορία τῆς, πού ἀναγνωρίζει τήν τυχαιότητα τῆς ἱστορικότητας ἀλλά τήν ἔξαρτά ἀπό τήν ἐπιτευχθεῖσα γνώση καί τό ἀξιακό τῆς ὑπόβαθρο, τό ὁποῖο ἀναφέρεται στήν ὀργάνωση τῶν ἱστορικῶν στιγμῶν, κατά τρόπο πού νά μήν ἐκπίπτουν σέ ἑτερονομία καί ἀνελευθερία» (σ. 310).

VI.

Ἡ ἐγελιανή ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας ἀποτελεσε ἀνεκαθεν ἕνα δύσκολο καί ἀμφιλεγόμενο πρόβλημα. Ἐάν ἔχει κανεῖς ὑπόψη τήν οὐσιαστική κατάληξη τῆς διαμόρφωσης τῆς ἐγελιανῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς φιλοσοφίας, τή *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ 1821 ἀλλά καί τίς κριτικές καί τίς πολεμικές πού ἀκολούθησαν, ἐκπλήσεται πραγματικά ἀνατρέχοντας στήν πρῶμη φάση τῆς ἐξέλιξης τοῦ φιλοσόφου, ὅπου πολλά στοιχεία τῆς κριτικῆς πού ὁ ἴδιος ἔμελλε νά ὑποστει ἀργότερα, κυρίως μετά θάνατον, ἦσαν ἤδη προδιαγεγραμμένα στά πρῶτα σκιρτήματα τῆς δικῆς του σκέψης.

Ἡ ἐγελιανή πολιτική φιλοσοφία δέχθηκε πολλές κατηγορίες, ἄλλες φορές ὑπερβολικές καί ἄλλες δικαιολογημένες, ὡς ἀπολογητική τοῦ πρωσοικοῦ ἀπολυταρχισμοῦ ἡ τοῦ ἐν γένει κοινωνικο-πολιτικοῦ status quo τῆς ἐποχῆς. Πιθανότατα ὅμως δέν θά εἶχε ἀπλό βιογραφικό ἐνδιαφέρον ἡ διαπίστωση πώς ὁ νεαρός Χέγκελ κάθε ἄλλο παρά ἀπό «κρατικιστικές» καί «αὐταρχικές» θέσεις εἶχε ξεκινήσει. Ἡ ἐπίκληση τῆς «ἐνότητας λαοῦ καί φιλοσοφίας», τήν ὁποία μᾶλλον ὁ Χέγκελ ἐπεξεργάσθηκε καί προέβαλε μαζί μέ τόν τότε φίλο καί συνοδοιπόρο του Σέλλινγκ (σ. 60), θά μπορούσε νά προέρχεται ἀπό τόν νεαρό

Μάρξ ἂν στή θέση τοῦ «λαοῦ» τοποθετούσαμε τό «προλεταριάτο».

Ὁ νεαρός Χέγκελ φρονεῖ ὅτι οἱ ὑφιστάμενοι θεσμοί καταπιέζουν τόν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ἐπιπλέον νιώθει νά συνθλίβεται ἡ ὁμορφιά καί ὁ πλοῦτος τῆς ὑπαρξῆς του ἀπό τή λειτουργία τῆς «ἀντικειμενικῆς» θρησκείας. Ὅσα καταλογίζει ὁ Χέγκελ στήν «ἀντικειμενική» θρησκεία καί κυρίως ἡ ἐρμηνεία τῆς τελευταίας ὡς μιᾶς προβολῆς πρός τά ἔξω τῆς ὑποκειμενικῆς ἐλευθερίας, τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος στερεῖται στόν ἐνθάδε κόσμο, θά μπορούσαν νά προέρχονται ἀπό τή γραφίδα τοῦ Φόνερμπαχ καί ἀσφαλῶς τοῦ Μάρξ, ἂν στή θέση τῆς «ἀντικειμενικῆς» θρησκείας τοποθετούσαμε τή θρησκεία ἐν γένει (πρβλ. σσ. 29, 49-50). Ἡ ἔξοδος ἀπό τήν ἀλλοτρίωση πού προτείνει ὁ Χέγκελ εἶναι οὐσιαστικά μιᾶ ἐκκοσμικευμένη ἐρμηνεία τῆς συμφιλίωσης Θεοῦ καί ἀνθρώπου: πρόκειται γιά τή συμφιλίωση τῶν θεσμῶν, στούς ὁποίους μέ τήν εὐρεία ἐννοια συμπεριλαμβάνεται καί ἡ θρησκεία, μέ τή ζωῆ τῶν ἀνθρώπων (σσ. 11-12). Ἡ θρησκεία πρέπει νά γίνει «ὑποκειμενική» προκειμένου νά δώσει οὐσιαστικές διεξόδους ἔκφρασης στήν ἀνθρώπινη συνθετότητα καί δημιουργικότητα. Καί ἐνῶ ὁ νεαρός Χέγκελ μέ τήν ἔμφαση πού δίνει σ' αὐτή τή φάση στήν «καρδιά», στό «συναίσθημα» καί τή «φαντασία» μοιάζει νά ἀπέχει πολύ ἀπό τή νεωτερική ὀρθολογική παράδοση (πρβλ. σ. 34) ἀλλά καί ἀπό τόν ἴδιο τόν κατοπινό ἑαυτό του, στήν οὐσία βρίσκεται πολύ κοντά στό νεαρό Μάρξ (καί στόν Ἐνγκελς) κάνοντας λόγο γιά τή δυνατότητα καί τήν ἀναγκαιότητα ἐξόδου τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά στενά πλαίσια τῶν (παραδεδομένων) θεσμῶν ἔτσι ὥστε νά καταστει δυνατή ἡ πλήρης ἐκδίπλωση τῆς πολυδύναμης ἀνθρώπινης δημιουργικότητας: τούτη πορεῖ οὐσιαστικά νά ἀνθήσει μόνο σέ συνθήκες ἐλευθερίας καί ἰσότητος (σ. 60). Παρουσιάζεται, ἐπομένως, ἡ μᾶλλον ἀνέλπιστη δυνατότητα νά τροφοδοτηθεῖ ὁ κοινωνικο-πολιτικός ὄραματισμός ἀπό τό ἔργο ἐνός φιλοσόφου, σέ πείσμα τῶν συνηθέστερων κατηγοριοποιήσεων, στίς ὁποῖες τόν ἔχουν ὑποβάλει πολλοί μεταγενέστεροι ὄραματιστές.

VII.

Τό βιβλίον τοῦ Κοσμᾶ Ψυχοπαίδῃ τό ὁποῖο, παρέχοντας μιᾶ νύξη γιά τόν πολυετή μόχθο τῆς συγγραφῆς του, καταλήγει μέ τά ἀποχαρκτησθήρια λόγια τοῦ Χέγκελ στό πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας στίς 18 Σεπτεμβρίου τοῦ 1806, συμβάλλει, δίχως ἀμφιβολία, σέ ἕναν ἀξιοσημείωτο ἐμπλουτισμό τῆς θεωρητικῆς συζήτησης στήν Ἑλλάδα, μέ τρόπο μάλιστα πού κάνει τόν ἀναγνώστη νά ἀποδίδει ἰσάξια προτεραιότητα στήν ἀξιοποίηση τῆς εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας ἀφενός καί στήν ἀνάπτυξη μιᾶς πρωτόδουλης ἐγχώριας, καί ὄχι ἀπαραίτητα γηγενούς, ἔρευνας ἀφετέρου.

Μαρτυρία: Δημήτρη Σωτηριάδη
Έρευνα: Έλπιδοφόρου Ίντζέμπελη

ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΟ ΝΤΑΧΑΟΥ

Έκδόσεις «Φιλίστωρ», Αθήνα, Μάρτιος 2003

του Άγγελου Έλεφάντη

Δέν είχαμε την τύχη κάποιος σάν τόν Πρίμο Λέβι νά καταθέσει τήν προσωπική του μαρτυρία από τά γερμανικά στρατόπεδα εξόντωσης στά χρόνια του πολέμου. Δέν είχαμε τήν τύχη κάποιος Έλληνας, κρατούμενος τότε στό Άουσοιτς ή στό Νταχάου, νά γράφει κάτι του επιπέδου του Άν αυτό είναι άνθρωπος του Πρίμο Λέβι, βιβλίο που ενώ στά Ιταλικά κυκλοφόρησε τό 1948 κι αφού έκανε τό θριαμβευτικό του γύρο σέ όλες τίς ευρωπαϊκές χώρες, έμεις στήν Ελλάδα, στή γλώσσα μας, τό γνωρίσαμε, μόνον ύστερα από 45 χρόνια. Κι ώστόσο «είχαμε τήν τύχη» πολλές χιλιάδες Έλληνες νά περάσουν από τά γερμανικά στρατόπεδα ως πολιτικοί κρατούμενοι είτε ως εργάτες για καταναγκαστική εργασία, μαζί και οι εξήντα χιλιάδες Έλληνες Έβραίοι τής Θεσσαλονίκης και των άλλων εβραϊκών κοινοτήτων τής χώρας. Οι πιο πολλοί απ' αυτούς άφησαν εκεί τά κόκκαλά τους ή αποτεφρώθηκαν στά κρεματόρια. Λίγα είναι τά γραπτά επιζώντων. Ίσως γιατί μετά τό 1945 είχαμε τά ντόπια κολαστήρια, του Μακρονησιού, τής Γυάρου, του Άϊ-Στράτη που άπορρόφησαν τήν προσοχή.

Μιά απ' αυτές τίς μαρτυρίες για τίς γερμανικές στρατοπεδικές κοινωνίες, πρόσφατα δημοσιευμένη (Μάρτης έ.έ.) είναι του πρώην κρατούμενου στό Νταχάου Δημήτρη Σωτηριάδη. Ήταν μαθητής στό Γιάννενα, οργανωμένος στό ΕΑΜ, όταν σίς 18 Μαΐου 1942 τόν συνέλαβαν οι Ίταλοί μαζί με

άλλους 7 συμμαθητές του. Κατέληξαν στό Φεραμόντι τής Ίταλίας, από κει στό Μπάνι ντί Κασιάνο και μετά τή συνθηκολόγηση του Μπαντόλιο (Σεπτέμβριος 1943) έπεσαν στά χέρια των Γερμανών που τούς εξαπέστειλαν στό Νταχάου.

Στίς 29 Άπριλίου του 1945 οι Άμερικανοί άπελευθέρωσαν τό Νταχάου με τούς έτοιμοθάνατους και σκελετωμένους επιζήσαντες, μαζί και ο Σωτηριάδης με καμιά εξηνταριά Έλληνες ακόμα. Άνάμεσά τους και ο γραμματέας του ΚΚΕ Νίκος Ζαχαριάδης, κρατούμενος στό Νταχάου από τό 1941. Οι επιζήσαντες Έλληνες, ύστερα από διάφορες περιπλανήσεις έπέστρεψαν στήν Ελλάδα τόν Σεπτέμβριο του 1945.

Στήν άπελευθερωμένη όμως Ελλάδα ο Δ. Σωτηριάδης πέρασε από στρατοδικείο ως συνεργός των άνταρτών του Δ.Σ. Καταδικάστηκε στή μεγάλη δίκη Πρίτζου στό Γιάννενα, που έστειλε στό εκτελεστικό απόσπασμα δεκαέξι αγωνιστές, τό 1948.

Αυτή τήν προσωπική μαρτυρία περιγράφει άλλά ο Δ. Σωτηριάδης σέ μιά συνέντευξη που παραχώρησε, στό Γιάννενα, στον γερμανό μελετητή των γερμανικών στρατοπέδων Κρίστοφερ, πρώην πολιτικός κατάδικος κι ο ίδιος. Τό κείμενο τής συνέντευξης, στά γερμανικά, ο Κρίστοφερ τό κατέθεσε στό αρχείο του Νταχάου όπου τό βρήκε ο Έλπιδοφόρος Ίντζέμπελης και τώρα τό εξέδωσε στίς εκδόσεις «Φιλίστωρ».

Δέν πρόκειται για κάποια συγκλονιστική και έντυπωσιακή μαρτυρία. Τό συγκλονιστικό μέ τόν Σωτηριάδη είναι ότι αποτελεί μιά «κανονική», άπλή περίπτωση πού γνώρισε τό κολαστήριο του Νταχάου, όπως χιλιάδες άλλοι Εύρωπαίοι: Ρώσοι, Γερμανοί (τό Νταχάου φτιάχτηκε άλλωστε, από τό 1934, για Γερμανούς αντιφασίστες), Πολωνοί, Γάλλοι, Τσέχοι, Βαλκάνιοι. Τό συγκλονιστικό στή μαρτυρία του Δ. Σωτηριάδη είναι αυτή ή κανονικότητα, για όλους τούς κρατούμενους, του θανάτου, της πείνας, της άρρώστειας, του τρόμου, της άποπροσωποποίησης της ανθρώπινης ύπαρξης, του βασανιστηρίου. Ήξερε εκεί 18 μήνες, εκεί πού ή ζωή μέτραγε όσο τό σαδιστικό βίτσιο του γερμανού Ες-Ες, όπου ή κρεμάλα ή ή άποτέφρωση δέν ήταν παρά ένα στατιστικό στοιχείο στα κατάστιχα του Χίμλερ. Από τύχη επέζησαν όσοι επέζησαν ή γιατί τούς βοήθησε κάπως ή καταποσύννη τους, τό πείσμα για τή ζωή και κυρίως ή μεταξύ τους αλληλεγγύη.

«Νά δηλώσετε επάγγελμα τεχνίτη, ράφτη, τοαγκάρι, μαραγκού κι άς μήν ξέρετε τίποτε από τέχνη», συμβούλεψε τούς καινούργιοφρομένους ό Ζαχαριάδης. «Κι αν σάς ρωτήσουν μήπως έχετε περάσει έλνοοσία νά τό άρνηθείτε». «Όσους είχαν περάσει έλνοοσία τούς χρησιμοποιούσαν για πειραματόζωα. Τά ήξερε αυτά ό Ζαχαριάδης, παλαιός του Νταχάου αυτός. Ό Σωτηριάδης μιλά πολύ θετικά για τόν συγκρατούμενό του γραμματέα του ΚΚΕ και διαφεύδει μέ κατηγορηματικό τρόπο τίς φημολογίες, πού κι αυτός άκουσε εκ των ύστερων, για δήθεν ύποπτη διαγωγή του Ζαχαριάδη.

Αυτό τό μικρό βιβλιαράκι των 144 σελίδων συμπληρώνεται και μέ όρισμένα στοιχεία για τό Νταχάου πού προσέθεσε ό έπιμελητής της έκδοσης Ίντζέμπελης, μερικές άνατριχιαστικές φωτογραφίες από τή «ζωή» στο στρατόπεδο και 10 πρωτόφυλλα της χειρόγραφης έφημεριδούλας *Η Έλευθέρα Δωδεκάνησος* πού εξέδιδε, μετά τήν άπελευθέρωση του Νταχάου, ό επίσης κρατούμενος δωδεκανήσιος Βασιλης Σπύρου.

Διαβάζοντας τόν Σωτηριάδη, όπως κι άλλα ανάλογα δημοσιεύματα, αναλογιζόμαστε καλύτερα τό μέγεθος της ζοφερότερης φάσης της Εύρωπαϊκής ιστορίας. Έργα Εύρωπαίων ήταν κι τά στρατόπεδα. Όπως Εύρωπαίοι ήταν κι όσοι μέσα σ' αυτό τό κλίμα του ζόφου σκέφτηκαν ν' άντισταθούν και κάτι κατάφεραν. Στα ραφτάδικα, για παράδειγμα, πού δούλεψε ό Σωτηριάδης έβαζαν ψείρες στίς ραφές των στολών πού πρόορίζονταν για τούς Γερμανούς φαντάρους για νά τούς βασανίζουν στο μέτωπο! Ή, όταν ό γερμανόφιλος Ρώσος στρατηγός Άντρέι Βλασώφ,* μίλησε σέ 10.000 ρώσους αιχμαλώτους, παροτρύνοντάς τους νά πολεμήσουν μαζί του ενάντια στην πατρίδα τους, οι αιχμάλωτοι μέ μιά μυριόστομη κραυγή άπάντησαν: «νιγιέντνα», *κανένας!* «Τότε»,

λέει ό Σωτηριάδης, «πέρασαν πενήντα ρώσους άξιωματικούς από βούρδουλα. Φυσικά δέν γλύτωσε κανείς». Εύρωπαίοι ήταν κι αυτοί, όπως και οι 70 Γαλλίδες, στελέχη της Άντίστασης πού άπαγχονίστηκαν, παραμονές της Άπελευθέρωσης, κι άλλοι πολλοί, χιλιάδες οι αντιφασίστες των στρατοπέδων. Ό αντιφασισμός και ή Άντίσταση των Εύρωπαίων είναι ή πιό σπουδαία περγαμνή για τήν ένοποιούμενη Εύρωπη, μιά περγαμνή πού της απέδωσε ή ιστορία, κοινή για όλους.

* Άντρέι Βλασώφ. Σοβιετικός ύποστράτηγος, Ούκρανός, πού αιχμαλωτίστηκε στή Σεβαστούπολη τό 1942 και πέρασε στην ύπηρεσία των Γερμανών. Δημιούργησε στρατό από αιχμάλωτους Σοβιετικούς φαντάρους, όταν οι μονάδες τους στην πρώτη φάση της γερμανικής εισβολής διαλύθηκαν και πολέμησε εναντίον του Κόκκινου Στρατού. Οι Σοβιετικοί τόν εκτέλεσαν τόν Αύγουστο του 1948 ως προδότη.

20,5 x 27,5 cm, σελ. 250 Τιμή: 22 ευρώ

Οι σχέσεις τέχνης, λογοτεχνίας και πολιτικής στα κρίσιμα 200 χρόνια της ευρωπαϊκής ιστορίας που οδηγούν από την απόλυτη μοναρχία του Λουδοβίκου ΙΔ' στις αστικές επαναστάσεις, αποτελούν το αντικείμενο των μελετών που δημοσιεύονται εδώ.

Στο επίκεντρο όλων των προσεγγίσεων βρίσκεται το ζήτημα της ακτινοβολίας του Διαφωτισμού και της κοινωνικής κριτικής μέσω της τέχνης.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΟΛΙΕΡΟ ΣΤΟΝ ΓΚΟΓΙΑ
ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583